

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

БУЛАХ Ірина Сергіївна

УДК 159. 953. 2

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОСОБИСТІСНОГО
ЗРОСТАННЯ ПІДЛІТКІВ**

19.00.00 – педагогічна та вікова психологія

**АФТОРЕФЕРАТ
на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук**

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти України.

Науковий консультант – доктор психологічних наук, професор,

Дійсний член АПН України

БЕХ ІВАН ДМИТРОВИЧ,

Інститут проблем виховання АПН України, директор.

Офіційні опоненти - доктор психологічних наук, професор

Карпенко Зіновія Степанівна,

Прикарпатський університет імені Василя Стефаника,

завідувач кафедри педагогічної та вікової психології;

доктор психологічних наук, професор

САВЧИН МИРОСЛАВ ВАСИЛЬОВИЧ,

Дрогобицький державний педагогічний

університет імені Івана Франка, завідувач

кафедри психології;

доктор психологічних наук, професор,

Коломінський Наум Львович,

Міжрегіональна Академія управління

персоналом, завідувач кафедри психології;

Провідна установа - Південноукраїнський державний

педагогічний університет імені К.Д.Ушинського, кафедра

психології, Міністерство освіти і науки України,

м.Одеса.

Захист відбудеться "12" травня 2004р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.01 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01601, м.Київ, вул.Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці НПУ імені М.П.Драгоманова (01601, м.Київ, вул.Пирогова,9).

Автореферат розіслано "26" березня 2004р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради **Долинська Л.В,**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність та доцільність дослідження. Процес демократизації сучасного суспільства значною мірою залежить від того, наскільки людина здатна брати на себе відповідальність за здійснювані нею вчинки у тому життєвому просторі, який твориться її особистими взаємодіями (діяльністю, взаєминами, спілкуванням). Забезпечення виховання свідомої, відповідальної особистості є метою, зафіксованою в основних документах уряду України про освіту – Державній національній програмі “Освіта (Україна XXI століття)”, “Законі про освіту”.

У сучасної молоді, з одного боку, значно зросли потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації з іншого - спостерігається явище поступової примітивізації свідомості та самосвідомості. Внаслідок цього - часті прояви духовної спустошеності, егоїзму, інфантилізму та втрата підростаючим поколінням почуття відповідальності, які призводять до деформації нормативно-ціннісної сфери зростаючої особистості, особливо у підлітковому віці, викликають занепокоєння батьків, педагогів та потребують пильної уваги науковців. Відомо, що процес переходу від дитинства до дорослості відбувається гостро й часто досить драматично, і в ньому найвиразніше переплітаються суперечливі тенденції особистісного розвитку.

У сучасних соціальних умовах у поведінці підлітків співіснують як негативні тенденції (невизнання суспільних обов’язків, девіантність, відсутність ідеалів, втрата романтизму та зниження значущості загальнолюдських чеснот), так і позитивні (соціальна невимушеність, впевненість у собі, розкутість, прагнення до успіху, творчості та вираження власної індивідуальності). Незважаючи на певні протиріччя, головним досягненням підлітка є набуття якісно нового рівня особистісного зростання, коли завдяки засвоєнню нової соціальної позиції реально структурується його свідоме ставлення до себе як до дорослої людини.

Проблема особистісного зростання, починаючи з середини минулого століття, була об’єктом уваги багатьох психологічних напрямів (психодинамічного, диспозиціонального, соціально-когнітивного та ін.). Все ж у розумінні феномену “особистісне зростання” смислові акценти вчених не співпадали, однак спільною у більшості наукових підходів визнається ціннісна самореалізація природних потенціалів людини.

На нашу думку, найвиразніше цей феномен репрезентований в межах гуманістичного та феноменологічного підходів. У змістовний контекст поняття “особистісне зростання” представники цього підходу поклали наступне: активний процес функціонування людини, яка здійснює вільні вибори між діалектично пов’язаними “цінностями зростання” і “цінностями здорового регресу” (Г.Оллпорт); змінювання як “рух вперед і вгору” в міру того, як людина піднімається в ієрархії потреб, постійне змінювання як вільний рух “самоактуалізації потенціалів людини” (А.Маслоу); конструктивна організмична потреба розвиватися й удосконалюватися,

змінювання способів сприйняття власного внутрішнього “Я” (К.Роджерс); процес здійснення життя вільною, соціально інтегрованою особистістю, що має духовну основу (Р.Мей); самореалізація як пробудження і самоздійснення прихованих можливостей людини, самоактуалізація через переживання свого “Я” як синтезуючого духовного центру (Р.Ассаджолі). Отже, джерелом особистісного зростання визнавалися природні потенціали людини, що первісно містили у собі тенденції самореалізації чи самоактуалізації, завдяки яким особистість зростає зсередини, і зумовлюється становленням власної “Я-концепції”.

На противагу гуманістичній психології, у традиційній - вітчизняні та російські вчені досліджували генезис підростаючої особистості залежно від соціальних джерел впливу. Розвиток особистості визнавався основним способом її існування (Л.І.Анциферова). З одного боку, він визначався як процес входження, індивідуалізації та інтеграції особистості в нових умовах соціального середовища (А.В.Петровський), з іншого – як процес становлення особистісних якостей індивіда засобами соціалізації та виховання (К.О.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, В.В.Давидов, Б.С.Братусь, А.В.Брушлінський, Я.Л.Коломінський, Г.С.Костюк, В.А.Роменець, О.В.Скрипченко, В.І.Слободчиков, О.Т.Соколова, В.В.Столін та ін.). Виходячи з цього, суттєвий зміст концепцій особистісного розвитку в період підлітковості пов’язувався з формуванням соціальної позиції (Д.Й.Фельдштейн), становленням творчих здібностей у процесі проєктивної діяльності (К.Н.Поліванова), розвитком різних образів “Я” у структурі “Я-концепції” (І.С.Кон, Ф.Патаки, Н.П.Рязанова), формуванням ціннісно-сислової сфери свідомості (Б.С.Братусь), становленням морально-духовних складових самосвідомості (Т.О.Флоренська).

Лише в останнє десятиріччя увага дослідників сконцентрувалася навколо проблеми особистісного зростання людини. У віковій та педагогічній психології інтенсифікується вивчення мотиваційно-ціннісної сфери особистості підліткового віку (М.Й.Боришевський, І.В.Дубровіна, А.О.Реан, Л.А.Регуш); докладно обґрунтовуються соціально-психологічні умови самоствердження і самовизначення підлітка (В.А.Аверін, Т.П.Гаврилова, В.С.Мухіна, А.М.Прихожан, М.Р.Бітянова, Г.А.Цукерман); аналізується процес “співпрожиття” через набуття загального досвіду культурної продуктивності психолога і підлітка (О.Г.Лідерс); активізуються психологічні засоби відкриття підлітком внутрішнього “Я” (Г.І.Ісуріна, С.Н.Макшанов, Б.М.Мастеров та ін.).

Зарубіжні психологи також спрямовують свої дослідження на вивчення різних аспектів особистісного зростання підлітків, зокрема розглядається роль статевої ідентифікації (К.Гіллган, М.Кле), робиться акцент на побудові та переоцінці системи цінностей (Ф.Дольто, Г.Крайг, А.Макферлайн, Л.Хоффман), обґрунтовуються процеси інтерналізації та лібералізації ціннісно-нормативних уявлень молоді (Х.Ремшміт, Р.Хевігхерст), моделюються конфліктні ситуації і моральні рішення в них (Р. і Д. Байярди, Дж.Снайдер), відтворюється суб’єктивний

досвід підлітків про унікальність їх власних переживань (Д.Елкінд), характеризуються санкціоновані та несанкціоновані прагнення до просторової автономії (Ф.Райс) тощо.

У сучасних варіантах психологічних словників особистісне зростання визначається як “активний процес становлення, в якому людина бере на себе відповідальність за свій майбутній життєвий шлях” (Т.М.Титаренко); як “розгортання особливої діяльності переживання особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх стимулів, коли вона, здійснивши вчинок, сприймає себе новою, такою, що виходить за межі попередньої даності” (О.Г.Лідерс).

Сьогодні з позицій особистісно орієнтованого підходу до виховання підкреслюється значущість розв’язання проблеми особистісного зростання людини. В ракурсі інноваційних ідей цього підходу накреслено нові шляхи зростання, що пов’язані із забезпеченням становлення морально-духовної самосвідомості та особистісних цінностей вихованця (І.Д.Бех).

Здійснений нами аналіз цілого масиву психологічних досліджень (О.Ф.Бондаренко, М.Й.Боришевський, В.К.Демиденко, В.П.Зінченко, З.С.Карпенко, М.Ю.Кондратьєв, С.Д.Максименко, В.О.Моляко, Л.Е.Орбан-Лембрик, Н.А.Побірченко, Ю.О.Приходько, М.В.Савчин, В.А.Семиченко, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, М.І.Томчук, О.Я.Чебикін, Н.В.Чепелева, Т.С.Яценко та ін.) дозволив виявити соціально-психологічні особливості розвитку підростаючої особистості, роль зовнішніх і внутрішніх детермінант в її становленні, навчанні та вихованні, механізми суб’єктивної регуляції поведінки, основні напрямки удосконалення морально-духовного виховання молоді та її творчий потенціал. Водночас привертає увагу той факт, що проблема особистісного розвитку і виховання у період дорослішання розв’язується багатьма дослідниками з позиції усунення у підлітків особистісних деформацій та асоціальних проявів поведінки: дезадаптивності (Н.Ю.Максимова, Є.В.Новікова, С.І.Подмазін), деструктивності (А.М.Прихожан, О.Т.Соколова, Т.І.Юферева), егоцентризму (Є.В.Гейко, Н.В.Жутікова), агресивності (А.О.Реан, Л.М.Семенюк), акцентуованості (В.С.Битенський, І.М.Бушай, А.Є.Личко), девіантності (Н.В.Дмитрієва, Н.С.Курек), адиктивності (Ц.П.Короленко, С.А.Кулаков). Більшість же методів виховання підлітка презентується як засоби профілактики і корекції його особистісних якостей та асоціальних форм поведінки. При цьому майже нівельоване безумовне ціннісне ставлення до особистості підлітка як суб’єкта активності, що може вільно і відповідально творити свій життєвий простір, власну філософію буття.

На нашу думку, відповідь на питання “що саме лежить в основі особистісного зростання людини в період підлітковості” вимагає використання наступного гуманістичного положення: лише вивчаючи природу здорової особистості, яка здатна до актуалізації власних потенційних можливостей і володіє позитивною системою мотивації, емоцій, цінностей, спрямованості, самоусвідомлення, можна віднайти засади повноцінного зростання. Проблема особистісного зростання підлітка з означеної позиції зарубіжними та вітчизняними психологами ґрунтовно не

досліджувалася.

Отже, соціальна значущість проблеми особистісного зростання у підлітковому віці, її недостатня розробленість й зумовили вибір теми нашого дослідження – “Психологічні основи особистісного зростання підлітків”.

Зв'язок теми з науковими планами та програмами. Тема входить до плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, затверджена на засіданні Вченої ради університету (протокол № 7 від 26 лютого 1998 року) та рішенням бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 5 від 29 травня 2001 року).

Об'єкт дослідження – особистісний розвиток у підлітковому віці.

Предмет дослідження – психологічні механізми та закономірності особистісного зростання підлітків.

Мета дослідження - теоретичне обґрунтування та експериментальне виявлення особливостей генезису моральної самосвідомості підлітка як вихідної засади його особистісного зростання.

Головні **гіпотези** дослідження.

1. Особистісне зростання як активне становлення людини, в процесі якого вона бере на себе відповідальність за здійснювані нею вчинки, може бути презентовано у період підлітковості на основі таких особистісних новоутворень підлітка:

- ціннісного самоусвідомлення власного “Я”, що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі моральних якостей;
- нормативно-ціннісного ставлення до власного “Я”, що актуалізує нові рівні відкриття у себе моральних почуттів;
- осмисленого і вольового переживання власних вільних дій, що актуалізують відповідальність за себе і за інших у просоціальних вчинках.

2. Базовою засадою особистісного зростання підлітка виступає моральна самосвідомість. Джерелом її розвитку є нормативне “Я”. Зміст моральної самосвідомості визначають структурні компоненти, яким властива певна специфічність:

- у когнітивній складовій превалює моральна саморефлексія, в емоційній – нормативно-ціннісне самоставлення, у поведінковій – моральна саморегуляція;
- смислове навантаження створює зіткнення різних моральних мотивів (потреб, ціннісних орієнтацій, установок) та їх вибір;
- психологічними формами її існування стають прояви сорому, вини, совісті, честі, гідності та відповідальності як інтегративної особистісної якості підлітка.

3. Психологічними механізмами, які забезпечують становлення особистісних утворень та актуалізують позитивні взаємодії підлітка, є моральна саморефлексія та моральна саморегуляція.

4. Потенціал генетико-моделюючого методу дозволяє розкрити сутність таких принципів дослідження моральної самосвідомості підлітка як:

- об'єктивація нормативного Я (винесення назовні внутрішніх механізмів його становлення), що визначає розкриття психологічних засобів особистісного зростання. Цими засобами для підлітка можуть бути соціальні ролі, вербалізації та моральні вчинки;
- трансформація морального мотиву в моральну якість (самоцінність). Такою якістю виступає інтегративне утворення, що містить у собі генералізовані моральні мотиви та узагальнені смисли (соціальні та моральні норми) подібних ситуацій і подій з життєвого простору особистості підлітка;
- відносна синергійність та співвідносність реального, ідеального та нормативного "Я" у структурі "Я-концепції" підлітка, що презентують закономірні співвідношення і узгодження цих компонентів. Існування у структурі самосвідомості взаємозв'язків типу синергійності (як упорядкованих дій компонентів) та співвідносності (супідрядної залежності одного компонента від іншого) визначає завдяки їх силі і стійкості ступінь значущості у цій структурі "Я - утворень" та "суперечливість - несуперечливість" "Я-концепції" підлітка взагалі.

5. Методологічні та методичні засади дослідження моральної самосвідомості та конструювання генетичної моделі особистісного зростання підлітків базуються на гуманістичних положеннях особистісно зорієнтованого виховання, основним змістом яких повинно бути емпатійне розуміння, визнання і прийняття вихователем особистості вихованця (підлітка). При цьому психологічною одиницею виховного процесу є безумовне ціннісне ставлення до іншої людини.

6. У процесі особистісного зростання сучасних підлітків між ними існує суттєвий розрив в опануванні морального досвіду. Лише у тих підлітків, які здатні усвідомлено оперувати рефлексивними очікуваннями інших, проявляти ціннісне ставлення до інших і до себе, оволодівати моральною саморегуляцією, актуалізуються позитивні потенціали їх моральної самосвідомості, що об'єктивуються у соціальному та особистісному просторі у моральних цінностях (совісті, гідності, відповідальності та ін.) і вчинках.

Обрана мета та висунуті припущення обумовили такі **завдання дослідження**:

- визначити теоретико-методологічні підходи до проблеми розвитку і зростання особистості;
- здійснити інтерпретацію психологічних закономірностей становлення особистості підлітка та виявити специфіку, джерела і природу моральної самосвідомості як вихідної засади його особистісного зростання;

- провести теоретико-методологічне обґрунтування особливостей генезису моральної самосвідомості, її змісту, смислу, структури та форм існування у підлітковому віці;
- розкрити сутність механізмів та основних принципів дослідження особистісного зростання підлітка;
- визначити критерії та рівні особистісного зростання підлітків;
- експериментально перевірити ефективність застосування вихідних положень особистісно зорієнтованого виховання на різних вікових групах сучасних підлітків та виявити актуальні потенціали і показники їх особистісного зростання.

Основними методологічними і теоретичними засадами дослідження стали: концепції суб'єкта психічної активності (К.О.Абульханова-Славська, А.В.Брушлінський, Г.С.Костюк, Я.Л.Коломінський, С.Л.Рубінштейн, В.А.Семіченко та ін.); поняття про людину як об'єкт власної психічної активності (З.С.Карпенко, П.В.Лушин, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко); поняття про особистість як суб'єкт вільної, відповідальної дії, що впливає з основоположень філософської антропології, гуманістичної психології та сучасного феноменалізму, основні принципи особистісно орієнтованого підходу (А.Маслоу, Р.Мей, К.Роджерс, Р.Ассаджолі тощо); генетико-моделюючий підхід як система принципів дослідження особистісного розвитку і морального зростання людини (Л.С.Виготський, І.Д.Бех, П.Я.Гальперін, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, С.Д.Максименко); концепції міжособистісних ставлень (В.В.Власенко, Н.І.Непомняца, Н.А.Побірченко, Ю.О.Приходько); концепції становлення особистості як автора вільних вчинків (М.М.Бахтін, В.П.Зінченко, В.І.Слободчиков, В.А.Роменець, Г.А.Цукерман); вчення про морально-духовну сутність особистості (В.О.Сухомлинський, О.Г.Дробницький, В.В.Рибалка, Л.І.Рувинський, М.В.Савчин, Т.О.Флоренська та ін.); положення про психологічні механізми становлення свідомості та моральної самосвідомості зростаючої особистості (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Б.С.Братусь, О.І.Кульчицька, І.І.Чеснокова, С.Г.Якобсон); вихідні положення особистісно зорієнтованого виховання (І.Д.Бех).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано такі теоретичні методи: аналіз наукових джерел з проблеми розвитку і зростання особистості, порівняння, узагальнення та систематизація наукових даних; загальні емпіричні методи: генетико-моделюючий метод, спостереження, моделювання проблемних і виховуючих ситуацій, анкетування, бесіда, аналіз продуктів діяльності, експертна і групова оцінка, метод рангування ряду, біографічний метод, проєктивні методики, експеримент (констатуючий, моделюючий). Обробка кількісних даних проводилася за допомогою методів варіаційної статистики: кореляційного і факторного аналізу, контент-аналізу та методу семантичного диференціалу. Застосовувалися структурний і генетичний методи інтерпретації.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалась

на базі загальноосвітніх шкіл № 202, № 218 м. Києва, № 3 і № 24 м. Суми, № 22, № 26 м. Луцька, № 1 м. Переяслав-Хмельницького та Переяслав-Хмельницької гімназії. В процесі пілотажного дослідження було здійснено перевірку надійності та валідності модифікованого методичного арсеналу діагностики особистісного зростання підлітків та їх моральної самосвідомості. Всього цим дослідженням було охоплено 560 підлітків різного віку. В емпіричному експериментальному дослідженні взяли участь 573 підлітки, з них 12-13 років – 163 особи, 13-14 років – 229 осіб і 14-15 років – 181 особа. Генеральна сукупність досліджуваних - 1133 підлітки.

Дослідження здійснювалося впродовж 1993-2003 років.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягає у наступному:

вперше створено психологічну модель процесу особистісного зростання підлітка, виявлено психологічні закономірності та специфічні особливості цього процесу в період підлітковості; визначено сутність поняття “особистісне зростання підлітка”, встановлено логічний взаємозв’язок процесів “особистісне зростання” та “моральне зростання” у підлітковий період; виявлено специфіку, джерела, природу моральної самосвідомості як засади особистісного зростання особистості підлітка; здійснено наукову інтерпретацію відповідно до генетико-моделюючої парадигми змістовної наповненості вихідних методологічних положень (принципу об’єктивації нормативного “Я”, принципу трансформації морального мотиву в моральну якість, принципу відносної синергійності та співвідносності реального, ідеального та нормативного “Я” у структурі “Я-концепції” підлітка) дослідження особистісного зростання у підлітковому віці; установлено критерії (вільний вчинок, прийняття і реалізація довільного рішення) та визначено рівні (високий, середній, низький) особистісного зростання підлітків;

вдосконалено методологічне обґрунтування генезису моральної самосвідомості та контекст її змісту, смислу, структури і форм існування у підлітковому віці;

набуло подальшого розвитку виявлення сутності та особливостей функціонування психологічних механізмів (моральної саморефлексії, моральної саморегуляції) як засобів структурування нормативно-ціннісної самосвідомості особистості підлітка; обґрунтування основоположень особистісно зорієнтованого виховання сучасних підлітків.

Практична цінність дослідження полягає у тому, що з вікової і педагогічної психології розроблено навчально-тематичні плани, програми, навчальні лекційні курси для майбутніх вчителів за темою: “Психологія особистості підлітка”, а також спецкурси для практичних психологів закладів освіти, майбутніх вчителів за темою: “Особистісне зростання та соціальна психологічна адаптація сучасних підлітків” і “Психологічні основи особистісного зростання сучасних підлітків”, які впроваджено у вищих педагогічних навчальних закладах освіти різних регіонів нашої країни. Модифіковано, апробовано і впроваджено у практику роботи шкільних психологів і педагогів з підлітками систему особистісної психодіагностики, яка спрямована на

визначення рівнів сформованості моральної самосвідомості, її структурних компонентів, моральних якостей та особистісного зростання підлітків у цілому. Експериментально перевірені програми особистісно зорієнтованого виховання підлітків, що забезпечують психологічні умови для здійснення морального вибору, становлення моральної самосвідомості, об'єктивації нормативного “Я” та прояву моральних якостей і почуттів. Підготовлені та апробовані програми консультування і психокорекційної роботи з підлітками, що потребують особливої психологічної підтримки та вдосконалення розвитку моральної самосвідомості. Ці програми можуть бути використані практичними психологами, класними керівниками та вчителями-предметниками шкіл, гімназій, ліцеїв. Виявлені специфічні особливості особистісного зростання підлітків представлені у змісті розділу “Психологія особистості підлітка” навчального посібника з вікової і педагогічної психології для студентів вищих і середніх навчальних закладів, вчителів, вихователів, практичних психологів, соціальних працівників.

Особистий внесок автора полягає в побудові цілісної моделі особистісного зростання підлітка, визначенні поняття “особистісне зростання підлітка”, обґрунтуванні генезису моральної самосвідомості як засади зростання особистості підлітка, уточненні змістовно-сислового, структурного, функціонального контексту та форм існування цього особистісного утворення у підлітковому віці, розкритті принципів дослідження особистісного зростання підлітка та конструюванні основоположень особистісно зорієнтованого виховання, сутнісна характеристика яких пов'язана з актуалізацією особистісних позицій розуміння, визнання і прийняття Іншого. У наукових спільних публікаціях відображено основні ідеї та результати, отримані автором дослідження.

Надійність і вірогідність результатів теоретичного дослідження забезпечувалися використанням засобів діалектичної логіки; емпіричного – використанням валідних і надійних взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням дисертаційної роботи, репрезентативністю вибірки досліджуваних; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих результатів; достовірною результативністю генетико-моделюючого експерименту та застосуванням методів математичної статистики.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційного дослідження доповідались і отримали схвалення на 14 Міжнародних (Київ – 1993, 1996, 1998, 2000, 2001, 2002, 2003; Одеса – 1992, 1995, 2000; Чернівці – 1993; Тернопіль – 1999; Мінськ – 1999; Гомель – 2001 р.р.), 12 республіканських (Київ – 1994, 1998, 2000, 2002; Дрогобич – 1992, 1998; Умань – 1993; Луцьк – 1994; Мелітополь – 1997; Переяслав-Хмельницький – 1992, 1999 р.р. та ін.) і 5 регіональних (Київ – 1996, 2000, 2001; Переяслав-Хмельницький – 1993; Вінниця – 1997 р.р.) наукових конференціях, симпозиумах, конгресах та семінарах, на засіданнях кафедри психології та звітних конференціях НПУ імені

М.П.Драгоманова. Результати дослідження апробовано також у навчальному курсі “Психологія особистості підлітка”, спецкурсі “Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка”, організаційно-методичній роботі з аспірантами при проведенні ними психологічних досліджень, при підготовці дипломних робіт студентів.

Результати дисертаційного дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Волинського державного університету імені Лесі Українки (довідка № 4 / 1701 від 27.05.2003р.), Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (довідка № 857 від 29.05.2003 р.), Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (довідка № 07 – 10 / 854 від 11.06. 2003 р.), Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка № 2084 від 07.05. 2003 р. та довідка № 2085 від 07.05. 2003р.), Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (довідка № 08 – 01 – 193 від 07.05. 2003 р.)

Публікації. Результати дослідження висвітлені у 70 публікаціях автора, в т.ч. одній монографії, 2-х навчальних посібниках, 3-х навчально-методичних посібниках, 2-х практикумах, 2-х методичних рекомендаціях, 34 статтях та матеріалах конференцій. У наукових фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України, опубліковано 26 статей, з яких 23 – одноосібні. Загальний обсяг особистого внеску становить 68 друкованих аркушів.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, який налічує 517 назв, з них 26 іноземними мовами, 9 додатків на 72 сторінках. Основний зміст дисертації, викладений на 440 сторінках комп’ютерного набору, містить 11 таблиць, 10 рисунків і 3 формули на 15 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 466 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обгрунтована актуальність проблеми та доцільність її вивчення, визначені об’єкт, предмет, мета, завдання, методи, теоретико-методологічна основа дослідження, сформульовані його головні гіпотези, встановлена наукова новизна та практична цінність дисертації, відображена апробація і впровадження здобутих результатів дослідження та наводяться дані про структуру роботи.

У **першому розділі** - “Теоретико-методологічні основи розвитку особистості” - здійснено теоретичний аналіз проблеми дослідження: розкриваються класичні та сучасні методологічні парадигми зарубіжних і вітчизняних психологів щодо розв’язання проблеми розвитку та зростання особистості, висвітлюються з позицій гуманістичної психології стратегії особистісно орієнтованого підходу як провідного у вирішенні питань морально-духовних змін і зростання особистості, інтерпретуються психологічні моделі та на їх основі визначаються компоненти і

критерії морально-духовного зростання підростаючої особистості.

Психологічна наука в сучасних умовах гуманізації освіти здійснює пошук нових ефективних шляхів особистісного зростання людини. В науковому просторі психології концентруються проблеми, вирішення яких спрямоване на те, щоб забезпечити виховання у підростаючої особистості морально-духовних якостей як найсуттєвіших у ціннісній сфері людини.

Однак відображення сутності розвитку людини нерозривно пов'язане з науковими позиціями класичних представників психології. Перша “класична лінія”, яка дала поштовх для появи особистісного підходу в психології, була накреслена Л.С.Виготським. Вчений утвердив категорію переживання у своєму аналізі онтогенезу і прагнув завдяки їй осмислити розвиток підростаючої особистості. Найсуттєвішим при цьому було відмовлення від абсолютних показників середовища, оскільки дитина є частиною соціальної ситуації і її ставлення до середовища та середовища до неї подається через процес переживання. Ці ідеї у подальшому були реалізовані вченими у створенні теоретичних принципів розвитку особистості.

Друга “класична лінія” у психології представлена С.Л. Рубінштейном. В його концепції суттєвим є розуміння розвитку як становлення особистості – виникнення у неї нових якостей, нових вищих рівнів буття – як рух до духовного сходження. Загальна філософсько-психологічна позиція вченого, згідно з якою зовнішні чинники діють через внутрішні умови, є визначальною у вивченні генезису особистості. Закони зовнішньо обумовленого розвитку особистості, за його положенням, - це внутрішні закони і з них повинно виходити справжнє рішення проблем розвитку, навчання і виховання.

В результаті розгорнутої теоретичної і практичної діяльності психологів різних наукових шкіл (Виготського – Леонтьєва, Рубінштейна) у психології окремо виділився особистісний підхід, який спирався на тезу: кожна властивість у динамічному розвитку особистості повинна вивчатися з позиції цілісності. У зв'язку з цим у межах даного підходу прагнули інтерпретувати розвиток особистості з урахуванням: а) вікових особливостей; б) чинників (детермінант); в) джерел; г) рушійних сил; д) закономірностей; ж) структури; з) центральних вікових новоутворень (Л.І.Божович).

Вивчення різних психологічних моделей розвитку особистості дає можливість стверджувати, що стрижень у його розумінні залежить від обраного вченим провідного положення, а саме: чому надається перевага – детермінізму чи свободі. Відповідно до цього існує три основні тенденції вирішення проблеми розвитку особистості.

У традиційній психології у зв'язку з тим, що в ній переважає зовнішній детермінізм, генезис особистості зумовлюється зовнішніми чинниками. Закони соціогенезу домінують у першій тенденції і вказують на залежність розвитку особистості від розвитку суспільства. Становлення особистості в канві цієї тенденції пов'язане з процесом інтеріоризації суспільних

взаємин, завдяки чому поняття “розвиток особистості” конкретизується як “засвоєння суспільного досвіду” (О.О.Бодальов, О.М.Леонтьєв, Б.Ф.Ломов), як “оволодіння нормами, зразками та еталонами суспільства” (М.І.Бобнева, М.І.Воловікова, Л.І.Рувінський, В.Е.Чудновський), як “перетворення суспільних мотивів в особистісні” (Л.І.Божович, П.М.Якобсон), як “входження у соціальне середовище та інтеграція в ньому” (О.Г.Асмолов, А.В.Петровський).

У другій тенденції утверджується активність особистості та особлива роль свідомості в її генезисі, водночас наголос ставиться на постулаті рівноцінності зовнішньої і внутрішньої детермінації (самодетермінації). Інформаційно-значущий контекст поняття “розвиток особистості” у цій тенденції презентується як-от: “визначення суспільного способу життя і способів індивідуальної реалізації себе” (С.Л.Рубінштейн, Г.С.Костюк), “накопичення нових суспільних можливостей та індивідуальних потенціалів” (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, А.Б.Брушлінський), “зміни процесуального, потенційного та змістовного, актуального” (Т.І.Артем’єва, В.Г.Асєєв), “здатність до соціальної активності та самоактивності” (М.Й.Боришевський, В.І.Слободчиков, Т.С.Яценко), “сходження до морально-духовного і набуття персонального” (І.Д.Бех, Б.С.Братусь, В.П.Зінченко, М.В.Савчин).

В межах третьої тенденції розвиток людини як суб’єкта власної психічної активності розглядається в єдності з власною психікою. У такому випадку сутність буття людини знаходиться в ній самій, а розвиток особистості визначається на основі уявлень про саморух, спонтанність, самоактивність. При цьому свобода особистості виступає в ролі регулятивного початку, центру її життя. Особистість первісно є відповідальною за своє власне становлення і функціонування, тим самим покладаючи в основу розвитку саму себе як цінність вищого порядку (З.С.Карпенко, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко).

Сучасне десятиріччя позначилося тим, що у вітчизняній психології помітно зросла апеляція до гуманістичних позицій вчених (А.Адлер, Е.Анг’єл, Р.Ассаджолі, К.Гольдштейн, Р.Мей, А.Менегетті, Г.Оллпорт, В.Фракл, Е.Фромм, К.Г.Юнг та ін.), згідно з якими відтворюються основні стратегічні положення особистісного розвитку і зростання людини. Ці положення розроблялися в межах особистісно орієнтованого підходу, який активно пропагувався такими відомими представниками гуманістичної психології, як А.Маслоу та К.Роджерс.

Аналіз теорій гуманістичної психології показав, що взаємозв’язок понять “розвиток особистості” та “особистісне зростання” тісний, але смислові акценти в них різні.

“Розвиток особистості”, за А.Маслоу, це динамічний процес (“змінювання”, “постійний напрям руху протягом життя”), який триває безперервно. І саме в цьому динамічному процесі, коли задовольняються базові потреби, пріоритету починає набувати “мотивація зростання”, точніше відмічається активне особистісне зростання. Останнє фактично залежить від внутрішнього стану, від “психології свободи” особистості, а не від зовнішнього світу, впливи

якого на процес її зростання відносні.

За позицією К.Роджерса, “Я-концепція” є ядром особистості, в якому сконцентрована здорова і конструктивна “тенденція до самоактуалізації” як головна рушійна сила життя. Особистісне зростання – це прагнення перебудувати чи змінити власне “Я” і своє ставлення до життя, зробити його зрілим. На думку вченого, зростання особистості визначають зміни, які актуалізують здібності людини відчувати себе і бути відкритою тому, що відбувається усередині неї, розуміти і приймати себе такою, якою вона є. По-іншому, що в динамічному процесі розвитку людини особистісне зростання пов’язане зі зміною способів сприйняття власного внутрішнього світу.

Відповідно до наукових положень більшості вчених (Р. і Д. Байярд, А.Бандура, Б.С.Братусь, М.Кле, М.Ю.Кондратьєв, Г.Крайг, А.Є.Лічко, П.Массен, Ф.Райс, Л.А.Регуш, Х.Ремшміт, Д.Й.Фельдштейн, Г.А.Цукерман та ін.), котрі вивчають генезис особистості у віковій та педагогічній психології, для періодів дитинства, підлітковості та юності характерним є тісний взаємозв’язок особистісного зростання з моральним. Як стверджують психологи, особистісною передумовою морального зростання виступає процес становлення самосвідомості, зокрема її ядра – образу Я.

Природа моральних уявлень підростаючої особистості інтерпретується як: звичка виконувати “належне” (Д.Болдуїн), автономна система цінностей (Р.М.Грановська, В.Хоффман), особистісні цінності (І.Д.Бех, Б.С.Братусь, Н.І.Непомняща), моральні судження (Л.Кольберг, Ж.Піаже, О.І.Раєв), моральні норми та самооцінка (О.Т.Соколова, С.Г.Якобсон), емоційно-ціннісні переживання (М.І.Воловікова, П.Массен, М.В.Савчин, Дж.Снайдер та ін.).

Як виявилось, змістовно-сміслові контексти понять “особистісне зростання” та “моральне зростання” є синонімічними і прихильники особистісного підходу однаковою мірою використовують їх у процесі побудови психологічних моделей особистісного розвитку людини. Кожна модель вирізняється базовими компонентами, які займають у ній домінантне положення. Згідно з теоретичними положеннями того чи іншого вченого на передній план висувається провідне утворення: спрямованість (Л.І.Божович), емоція (В.В.Бойко, М.В.Боуен, О.Я.Чебикін, О.О.Яковлева), переживання (Л.С.Виготський, Ф.Ю.Василюк), мотив (В.К.Вілюнас, Є.П.Ільїн), самосвідомість (В.А.Аверін, Б.Г.Ананьєв, Р.Бернс, В.П.Зінченко, І.С.Кон, А.М.Прихожан, К.Роджерс, В.В.Столін, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова та ін.).

Основні лінії нашого підходу витримані в ракурсі теоретичної позиції С.Л.Рубінштейна, за якою постулюється наступне: питання психологічного вивчення особистості – це питання про її самосвідомість, про особистість як Я, котре як суб’єкт свідомо привласнює собі всі похідні від нього справи та вчинки і приймає на себе за них відповідальність як їх автор і творець. Отже, самосвідомість, задаючи імпульс розвитку людини, безпосередньо включаючись у процес

формування її чуттєво-образної сфери та поведінки, виступає в процесі особистісного становлення провідною силою.

Аналітичне вивчення критеріїв розвитку і зростання особистості показало, що в науковому доробку персонологів вони мають універсальний характер, визначаючи тим самим ознаки становлення швидше зрілої, ніж підростаючої особистості. Серед цих критеріїв слід виокремити наступні: відкритість, як можливість вийти за межі себе і стати іншою особистістю (Г.С.Батіщев, О.А.Радіонова, Т.О.Флоренська), суб'єктивні ставлення (В.Н.М'ящев, Н.А.Побірченко, Ю.О.Приходько), смисл життя (Б.С.Братусь, В.Франкл), новоутворення (Л.І.Анциферова, В.В.Давидов, Н.К.Роджерс), особистісні цінності (Б.С.Братусь, З.С.Карпенко, Н.І.Непомняща, Г.Оллпорт, Я.Рейковський), вчинок (І.Д.Бех, Л.І.Божович, В.П.Зінченко, К.Оллред, В.А.Роменець), відповідальність (А.Маслоу, Р.Мей, К.Муздибаєв, М.С.Пек, К.Роджерс, М.В.Савчин, Т.М.Титаренко), вільний вибір (О.Г.Асмолов, І.С.Кон, В.А.Петровський, В.І.Слободчиков, В.О.Татенко). Взагалі критерії особистісного зростання за багатьма параметрами у смисловому полі узгоджуються з критеріями морального зростання.

Отже, синтезуючи розглянуті моделі процесу особистісного зростання та виокремлюючи в них синонімічний контекст морального зростання, ми відмітили значущість для цього процесу ціннісного пізнання особистістю самої себе. За своєю суттю особистісне зростання людини базується на пізнанні нею власного “Я” як носія моральних цінностей.

У **другому розділі** - “Психологічні основи особистісного розвитку в підлітковому віці” - на основі теоретичного аналізу та результатів пілотажного дослідження визначається специфіка особистісного зростання у підлітковий період онтогенезу, обґрунтовується провідне психологічне утворення підлітка - самосвідомість як базова основа його особистісного зростання, інтерпретуються складові цього утворення, аналізується природа такого конструкту як нормативне “Я”, що закономірно структурується у самосвідомості підлітка та визначаються моральні витоки особистісного зростання у підлітковому віці.

Особистісно орієтований підхід, що був покладений в основу нашого дослідження, поставив перед необхідністю, по-перше, визначити специфіку особистісного зростання підлітків у сучасній ситуації розвитку, по-друге, конкретизувати мету, завдання та перевірити на валідність і надійність психодіагностичні методи, які використовувалися у нашій роботі.

За результатами пілотажного дослідження виявлено показники різних структурних компонентів (особистісних рис, мотивації, ціннісної та особистісної спрямованості, самоактуалізації тощо) особистості підлітка і проаналізовано феномен зростання, зокрема його специфічні особливості.

Поряд з типовими характеристиками (егоцентризм, амбівалентність почуттів, емансипація та ін.) особистісного розвитку підлітків виявлено такі закономірності їх зростання, як: глобальний

інтерес до самого себе, особистісна рефлексія, усвідомлення світу нових власних емоцій і почуттів, особистісна саморегуляція, амбівалентне ставлення до власного Я, осмислення своїх моральних якостей та їх самооцінка, усвідомлення особистісних мотивів вчинків. Констатовано, що у період дорослішання відбувається надзвичайне розширення умов буття особистості як у соціальному просторі, так і в особистісному – у плані розширення діапазону духовних випробувань самого себе.

Зазначені специфічні властивості як самовартісні смислові утворення є цінностями сучасного підлітка. Вони переструктуровують форми його свідомості (мислення, волевиявлення, переживання) та самосвідомості (самопізнання, самооцінне ставлення, саморегуляцію), надаючи тим самим останній домінуючий статус серед вимірів особистісного зростання.

Відзначимо, що у структурі компонентів особистості підлітка самосвідомість є верхньою і останньою перебудовою, якій підлягає його психологія (Л.С.Виготський). У подальшому вивчення особистісного розвитку підлітка приводило багатьох психологів (В.І.Абраменко, В.А.Аверін, Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, О.Т.Соколова, В.О.Татенко, П.Р.Чамата та ін.) до висновку про суттєву роль генезису самосвідомості у період дорослішання.

Апелюючи до конкретних наукових фактів, виявлених підліткознавцями, та врахувавши результати нашого емпіричного дослідження, ми узагальнили наукову інформацію і визначили наступні закономірності становлення самосвідомості підлітка: 1) уявлення про себе, самосприйняття набувають особливої афективної значущості; 2) ускладнюється і поглиблюється нормативно-ціннісне самопізнання; 3) підсилюються процеси диференціації та інтеграції психологічних утворень у структурі самосвідомості (рефлексивний аналіз як здатність пізнавати власну особистість з різних боків, синтезування-узагальнення “Я-утворень” у глобальне уявлення про себе та ін.); 4) гостра потреба в емоційно-ціннісному ставленні до себе (позитивне самоставлення, поява негативних висловлювань про себе, неприйняття себе, висока і низька самооцінка, прийняття себе); 5) тенденція до адекватної реакції на успіх або невдачу, що визначає динаміку розвитку рівня домагань – показника регулятивної складової самосвідомості.

Загальна закономірність становлення самосвідомості підлітка полягає у наступному: якщо у самопізнанні (когнітивна складова) та емоційно-ціннісному самоставленні (емоційна складова) визначається тенденція до все більшої цілісності, самототожності, інтегрованості, то в саморегуляції (поведінкова складова) визначається диференційованість – здатність адекватно усвідомлювати і розрізняти результати (успішні та неуспішні) власних дій, вчинків, поведінки у цілому.

Отже, самосвідомість виступає центральним структурним компонентом зростання особистості в період підлітковості. Це психологічне утворення характеризується узагальненим уявленням підлітка про власну особистість через осмислення своїх думок, почуттів, якостей та

поведінки в цілому.

Епіцентром феномену самосвідомості стає усвідомлення власного Я. Без включення в “буття” самосвідомості її внутрішньої сутності – Я, буде не зрозумілим не лише цей феномен, але й зникне сам суб’єкт взаємодій (В.П.Зінченко).

Особистісно орієнтований підхід надає нам можливості уточнити категоріальний статус Я. Образ Я розглядається як своєрідна установка, розвиток якої детермінований зовнішніми і внутрішніми умовами (І.Кон, А.А.Налчаджян, А.О.Реан, Н.П.Рязанова, Л.А.Флегонтова). У такому разі образ Я слід вважати інтегральним утворенням різних образів самого себе (де акцент ставиться на когнітивному компоненті) та соціальною установкою (диспозицією), пов’язаною з системою загальнолюдських цінностей і засобів їх досягнення (де акцент робиться на емоційному та поведінковому компонентах). Таким чином, у понятті Я будемо виділяти уявлення особистості про себе, що засновані на реальних та бажаних (ідеальних і нормативно-ціннісних) якостях.

Пізнання особистістю підлітка своїх різних якостей відображає різнопланові її уявлення про себе – реальні та ідеальні. Більше того, в генезисі самосвідомості у період підлітковості актуалізуються значущі в особистісному розвитку компоненти цього утворення: реальне Я, ідеальне Я та нормативне Я. Наявність останнього доведена у дослідженнях виявленою здатністю підлітків з нормативно-ціннісної позиції аргументувати, мотивувати й пояснювати критичні чи складні ситуації взаємин, конфліктність у спілкуванні, проблематичність поведінки (Н.І.Гуткіна, М.Кирай-Деваї, В.Н.Лозоцева, Ф.Патакі, А.М.Прихожан, Н.М.Толстих, Г.А.Цукерман та ін.).

Генезис нормативного Я зростаючої особистості пов’язаний із засвоєнням соціальної норми. Остання є нероздільною цілісністю трьох сторін: по-перше, це компонент суспільної свідомості, по-друге, індивідуальної свідомості, по-третє, вона є результатом асоціації особистістю своїх індивідуальних правил життя з правилами, що панують у суспільстві. У свідомості підлітка соціальні норми існують у формі традицій, правил, цінностей, моди, заборон та дозволів (М.І.Бобнєва, С.К.Нартова-Бочавер, М.В.Осоріна та ін.).

У підлітковому віці соціальні норми починають виступати важливими регуляторами дій і вчинків. Інтерналізовані норми, досягаючи у самосвідомості підлітка певної структурної “ніші”, створюють особливий нормативно-ціннісний конструкт, під яким і розуміють нормативне Я. Змістовну сторону цього поняття визначають як: почуття “належного дотримування порядку, правил, зразків” (Д.Болдуїн); уявлення індивіда про нормативні очікування референтних осіб відповідно до того, яким він повинен бути у певному оточенні, щоб його дії та вчинки схвалювали, а його поважали (М.Раусте фон Вріхт); здатність використовувати принцип справедливості та рівності для досягнення взаєморозуміння у кооперативній спільноті (С.Г.Якобсон); провідник різних “Я - утворень” особистості, що означає те, якими нам належить бути або очікують від нас інші, що ми будемо такими (Т.Хіггінс); нормативно-ціннісна регуляція інстанцій Я в просторі

особистісного ризику (Б.М.Мастеров). Таким чином, нормативне Я у феноменальному полі самосвідомості виступає у найрізноманітніших якостях, а саме: “коректора”, “регулятора”, “провідника”, “установки на належне”, “рефлексії очікувань”, “уявлення ціннісного”, “антиципації”, “повинного”.

Результати психологічних досліджень зарубіжних (К.Гілліган, Ф.Дольто, Л.Кольберг, Р.Лазарус, Х.Маркус, П.Нуріус, Ж.Піаже, Г.Томе, Р.Хевігхерст) та вітчизняних (Л.Е.Орбан-Лембрик, М.В.Савчин, Л.А.Татомир, С.П.Тищенко та ін.) психологів показали, що в процесі особистісного розвитку підлітків відбувається трансформація нормативного, належного у ціннісне, морально-духовне. Соціальна норма з ціннісним змістом виступає як моральна норма. В основі кожної такої норми лежить акт безпосереднього ціннісного ставлення до іншої людини (М.Н.Аплетаєв, Р.Г.Апресян, В.С.Біблер, Б.С.Братусь, М.А.Віслоузова, М.С.Каган, О.А.Кисильова, Л.А.Коч, Л.А.Регуш).

У цілому здійснений нами теоретико-емпіричний аналіз процесів особистісного та морального зростання у підлітковий період онтогенезу підвів до утвердження у роботі наступних положень: 1) тісне співвідношення смислового поля конструктів “особистісне зростання” і “моральне зростання” дає підстави визначити психологічною основою особистісного зростання підлітка процес становлення його моральної самосвідомості; 2) особистісне зростання підлітка, акумулюючи в своїй основі процес становлення його моральної самосвідомості, має моральні витoki; 3) моральні витoki особистісного зростання підлітка представлені в аксіологічному вимірі, як безумовне ціннісне ставлення до іншого.

Отже, специфіка особистісного зростання в період підлітковості полягає у тому, що процеси самоусвідомлення, самоствердження й самореалізації підлітка набувають нового якісного змісту. Для цього періоду онтогенезу характерне розширення смислових меж складного особистісного утворення – моральної свідомості. Остання є засадою якісно нової рефлексивної субдомінанти – морально-духовної самосвідомості підлітка. У подальшому основна мета нашого дослідження полягатиме у теоретичному обґрунтуванні та експериментальному вивченні моральної самосвідомості підлітка як основи його особистісного зростання.

У **третьому розділі** - “Генетико-моделююча парадигма становлення моральної самосвідомості особистості підліткового віку” - презентується концепція особистісного зростання підлітка, обґрунтовуються генезис, механізми та принципи дослідження моральної самосвідомості підлітків як вихідної засади їх особистісного зростання, визначаються закономірності цього процесу.

У сучасній психології актуальною є проблема створення такої психологічної моделі виховання підростаючої особистості, яка базувалася б не стільки на описовій процедурі реалій особистісного зростання, скільки на теоретичному осмисленні прихованих механізмів її

внутрішнього світу. В побудові концепції ми виходимо з основного постулату особистісно орієнтованого підходу, а саме: відтворення таких психологічних механізмів виховання й моральної саморегуляції підростаючої особистості, які будуть активізувати процес її зростання.

В межах зазначеного підходу в нашому дослідженні реалізуються положення особистісно зорієнтованого виховання, в яких робиться наголос на розвитку в підростаючої особистості моральної самосвідомості. За цими положеннями, чим раніше (наскільки це дозволяють вікові особливості) спеціально організуються виховні впливи для осмислення моральних норм як життєвих цінностей і з цієї позиції усвідомлюється сутність власного Я (якості, вчинки, ціннісні ставлення до інших і самого себе), тим оптимальнішою стає орієнтація на моральну творчість вихованця, його особистісне зростання.

Спираючись на визначення особистості як автора вільних і відповідальних вчинків, доводимо його у контексті осмислення поняття “особистісне зростання підлітка”.

Особистісне зростання підлітка є процесом самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного Я, що актуалізує нові рівні відкриття у самого себе моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій як вільних і відповідальних вчинків.

Процес узагальнення результатів наших теоретичних та емпіричних досліджень дав змогу запропонувати цілісну модель (рис.1.) становлення моральної самосвідомості підлітка як основи його особистісного зростання.

Особистісне зростання підлітка невідривне від процесу його входження у соціальний простір (“Підліток і суспільство” та “Підліток у суспільстві”) і прийняття у ньому певної життєвої позиції. В цьому просторі зростаюча особистість підлітка, включаючись у моральні взаємини і моральну діяльність, одночасно опановує суспільну моральну свідомість та відкриває для себе нові знання про світ, інших людей і саму себе. З одного боку, суспільна моральна свідомість виступає як результат включення підлітка у міжособистісні взаємодії (діяльність, взаємини), з іншого, вона є передумовою соціалізації, оскільки бути суб’єктом моральних взаємин і діяльності можна лише за умови володіння певним рівнем суспільної моральної свідомості.

Осягнення соціального простору одночасно визначає утворення відповідних характеристик особистісного простору (“Я і оточуючі” та “Я з оточуючими”) підлітка: моральних ставлень і моральної поведінки, які структурують його індивідуальну моральну свідомість, що дає можливість пізнавати інших і себе серед них. Індивідуальна моральна свідомість також є і результатом, і передумовою особистісного розвитку підлітка.

На фоні ієрархізації систем особистісного простору підлітка висвітлюється феноменальне поле його морально-духовної самосвідомості. Психологічними механізмами становлення останньої виступають моральна саморефлексія, котра збалансовує як внутрішню роботу

когнітивної складової (моральних знань), так і емоційно-ціннісної складової (моральних самооцінок, моральних самопочуттів), та моральна саморегуляція, змістом якої є виконання функцій координації, регуляції,

Рис. 1. Психологічна модель особистісного зростання підлітка

керування, контролю, точніше, активізація вільних дій на рівні поведінкової складової. Саме моральна самосвідомість виступає засадою особистісного зростання підлітка, просуваючи його в опануванні “світу в собі”.

Отже, у психологічній моделі особистісного зростання підлітка суттєвим для нас є простір самоусвідомлення - центральна частина конструкції.

Основними формами морального зростання підлітка стають складні моральні самопочуття (емоційно-ціннісні переживання): сором і вина, честь і гідність, совість і відповідальність. Саме ці форми, як видно з моделі, заповнюють феноменальне поле моральної самосвідомості підлітка. Їх смисловий рівень – це ціннісне самоставлення, яке виступає у нерозривній єдності з нормативно-ціннісним ставленням до іншого. Епіцентром особистісного зростання підлітка стає оформлення в структурі його самосвідомості такого стійкого конструкту, як нормативне “Я”. В полі нормативного “Я” знаходяться особистісні утворення підлітка – моральні якості – самоцінності (відповідальність, доброта, справедливість, співчутливість та ін.). Найважливішою самоцінністю підлітка є відповідальність, яка являє собою інтегративне особистісне утворення, що структурується в процесі моральних взаємодій з сукупності його позитивних моральних якостей.

Генезис особистості підлітка (точніше, “генетичний зріз” як момент процесу “зростання”, що окреслений межами підліткового віку), **актуалізує нові якісні переструктурування змісту, смислу, форм і механізмів моральної самосвідомості**

Якщо нормативне “Я” стає домінуючим у моральній самосвідомості, то для її структури властива певна специфічність компонентів. У змісті когнітивної складової превалує моральна саморефлексія, емоційної – нормативно-ціннісне самоставлення, поведінкової – моральна саморегуляція.

Процес самоусвідомлення підлітка, як сходження до рефлексивного осягнення власної сутності, визначається у моральній самосвідомості смисловим контекстом. Останній пов’язаний з моральними конфліктами, тобто зіткненням різних внутрішніх позицій, ціннісних орієнтацій, ролей, установок, потреб і бажань, які в кожній окремій ситуації по-своєму символізують “добро” і “зло”. В остаточному підсумку зіткнення різних бажань, потреб, інтересів є боротьбою різних моральних мотивів. Отже, моральні мотиви як смислові утворення та їх вибір як орієнтирів, що

спрямовують моральні рішення та дії у складних ситуаціях – колізіях, перипетіях, проблемах – якраз і визначають смислове навантаження моральної самосвідомості підростаючої особистості.

Особлива роль в особистісному зростанні підлітка належить новим якісним перебудовам різних форм його моральної самосвідомості. З одного боку, такі її форми як почуття сорому, вини, совісті, честі, гідності та відповідальності, є глибинними, суб'єктивними утвореннями підлітка, з іншого боку, ці форми, виступають психологічними засобами об'єктивації нормативного “Я” підлітка, через які відбиваються в його взаємодіях нормативно-ціннісні ставлення до світу і “світу” у самому собі.

В генезисі моральної самосвідомості найпростішою її формою є сором. Це почуття являє собою джерело морального самоусвідомлення зростаючої особистості, оскільки первісно актуалізує у неї нормативно-ціннісний стан – внутрішню ситуацію зустрічі з “іншим Я”. “Інший” стає енергетичним витоком цього почуття. Погляд “іншого Я” зливається з власним “Я” і водночас засуджує власні негативні вчинки. Отже, трансформація нормативно-ціннісної точки зору “іншого Я” на самого себе виступає психологічною передумовою почуття сорому. Щоб став можливим моральний спосіб саморегуляції поведінки підлітка, він повинен оволодіти вмінням осмислено переживати свої негативні вчинки. Безперечно, що не емоційне, а осмислене переживання “сигналізує” підлітку, що такі вчинки принижують його гідність, пригнічують нормативне “Я”. Саме на рівні переживання сорому особистість починає осягати й інші форми моральної самосвідомості.

Мотивація самозасудження і каяття є нічим іншим, як почуттям вини. Якщо сором – це негативні переживання за себе перед іншим, то вина – це осуд самою особистістю (без погляду “іншого Я”) власних “неналежних” вчинків. Отже, у моральній самосвідомості трансформація категорії “належне” від сорому до вини є важливим кроком у процесі особистісного зростання.

Визначальну роль в особистісному зростанні підлітка відіграє совість. Це духовне осягнення особистістю з позицій моральної самооцінки цілісності власних життєвих звершень. Корені сумління підлітка знаходяться у моральній самосвідомості, а їх енергетична сила пов'язана зі сповіщенням йому змісту власної позиції. Совість актуалізується, коли в структурі самосвідомості підлітка превалюють моральна самооцінка та моральні норми як стійкі мотиви його особистісної поведінки. У такому разі переживання досягає розвинених форм, тобто відбувається трансформація емоційного переживання в осмислене, а надалі у вольове. Вольове переживання обмежує доступ у самосвідомість підлітка зовнішнього контролю з боку оцінюючих дорослих чи контролюючих поведінку інстанцій. У зовнішньому контролі зникає необхідність тоді, коли активізується самоконтроль. Останній стає найважливішим джерелом совісті. Поява у підлітка виразної тенденції будувати взаємини з іншими на лоні “форми” совісті свідчить про його сходження на новий щабель особистісного зростання.

У тісному взаємозв'язку із зазначеними вище формами моральної самосвідомості підлітка виступає відповідальність. Це здатність особистості усвідомлювати суспільно-значущий обов'язок, що визначає її добродійні вчинки. Відповідальність тісно пов'язана зі свободою. У такому разі особистість здатна осмислено, передбачаючи результати власних вчинків, обрати той чи інший варіант поведінки, а тому вона несе відповідальність за наслідки власної поведінки.

Природу відповідальності, слідом за І.Д.Бехом, ми розглядаємо у контексті моральних ставлень. Це дає змогу інтерпретувати спонуки моральних вчинків як узагальнені мотиви відповідального звершення.

Мотив відповідального звершення, що реалізується у вчинках підлітків, має свою специфіку. Вона полягає у наступному: у молодших підлітків за особливостями актуалізації різних якостей найвиразніше виявляється так звана “дисциплінарна відповідальність”, у середньому підлітковому віці за характером прояву якостей активізується “відповідальність за себе”, у старших підлітків за трансформацією якостей визначається “відповідальність за інших”.

З позицій генетико-моделюючого методу нами обґрунтовуються принципи психологічного дослідження особистісного зростання підлітка взагалі та його моральної самосвідомості зокрема.

Принцип об'єктивації нормативного “Я” особистості підлітка відтворює процес винесення назовні внутрішніх механізмів становлення цього утворення. Психологічними засобами об'єктивації нормативного “Я” підлітка виступають тенденції до програвання ним соціальної ролі дорослого, мовленнєві форми у вигляді вербалізацій, реалізовані довільні рішення, результатом яких стають моральні дії та моральні вчинки.

Принцип трансформації морального мотиву в моральну якість (самоцінність) визначає закономірності перетворення моральних мотивів, які неодноразово проявляються у подібних життєвих ситуаціях і подіях, у моральні якості, що абстрагуються від них та узагальнюються і закріплюються, як генералізовані особистісні утворення (самоцінності) у смисловому полі нормативного “Я” особистості підлітка.

Принцип відносної синергійності та співвідносності реального, ідеального і нормативного “Я” у структурі “Я-концепції” презентує закономірні переходи, співвідношення та узгодження цих компонентів моральної самосвідомості особистості підлітка. У процесі особистісного зростання підлітка у структурі його самосвідомості устанавлюються між її компонентами (реальним “Я” та нормативним “Я”, ідеальним “Я” та нормативним “Я” тощо) складні поліфункціональні взаємозв'язки типу узгодженості – упорядкованих дій компонентів та співвідносності – супідрядної залежності одного конструктору від іншого.

Психологічними механізмами процесу становлення особистості взагалі та генезису моральної самосвідомості підлітка зокрема виступають моральна саморефлексія та моральна саморегуляція. Моральна саморефлексія структурує феноменальне поле моральної

самосвідомості особистості підлітка і є механізмом осмислення й переосмислення з точки зору належного й ціннісного особистісних змістів (різних “Я-утворень”: нормативного, реального, ідеального), що відображають нові ціннісні знання підлітка про самого себе. Моральна саморегуляція є конструюючим механізмом поведінкової складової нормативно-ціннісної самосвідомості підлітка і виступає як його здатність довільно, за внутрішніми спонуками керувати власними діями і вчинками згідно з прийнятими ним загальнолюдськими цінностями.

У цілому змістовно-смісловне поле кожної форми моральної самосвідомості підлітка, а також найважливіша її властивість – відповідальність, котра синтезує у своєму змісті рідкісну сукупність позитивних моральних якостей та почуттів, вміщують у собі ціннісне ставлення до іншого – співпереживання. Саме ця розвинута емоція підлітка є психологічною одиницею його моральної самосвідомості внаслідок того, що вона пронизує кожний її структурний компонент. Впродовж підліткового періоду в генезисі цієї емоції визначається певна закономірність: відбувається трансформація емоційного переживання в осмислене, а надалі у вольове. Інша закономірність визначає логіку утворення позитивних моральних якостей: перехід від диференційованих, конкретних особистісних утворень (нестійких моральних мотивів) до інтегрованих, узагальнених їх форм (стійких моральних якостей). Ці психологічні закономірності складають сутність особистісного зростання підлітка.

У **четвертому розділі** - “Концептуально-методичні засади вивчення моральної самосвідомості особистості підлітка” - визначаються основні наукові положення особистісно зорієнтованого виховання сучасних підлітків, обґрунтовуються методичні завдання та особливості психодіагностики їх особистісного зростання.

У нашому дослідженні принципи особистісно орієнтованого підходу виступили базовими для визначення провідних постулатів особистісно зорієнтованого виховання підлітків.

Філософія особистісно зорієнтованого виховання забезпечує право підлітка на вільний вибір, можливість ціннісного ставлення до життя, вироблення моральної позиції та її дійове втілення у міжособистісних взаєминах. Утвердження дорослими (батьками, вчителями, оточуючими) у цих взаєминах особистості підлітка як найвищої цінності – це й є реалізація особистісно зорієнтованого виховання.

Методологія нашого дослідження, зокрема процеси організації і проведення констатуючого експерименту, базувалися на філософії особистісно зорієнтованого виховання підлітків. По суті цей експеримент будувався як генетико-модельючий, оскільки методичному обстеженню досліджуваних, з одного боку, передував процес підготовки їх вчителів (активізація позитивного мислення, моральної спрямованості, конструктивної позиції у взаємодіях, підтримування високої позиції “Я” іншого), з іншого – процес підготовки підлітків (активізація позитивного мікроклімату міжособистісних взаємин, рефлексивних очікувань ціннісного

ставлення оточуючих, нівелювання ситуацій конфліктності, тривоги, невпевненості у собі). Крім того, в ході реалізації методики виховних впливів та особистісної психодіагностики підлітків моделювалися конкретні виховні ситуації для актуалізації їх особистісних потенціалів взагалі та моральної самосвідомості зокрема.

Суттєвий зміст методики виховних впливів на особистість підлітка (якщо його узагальнити) пов'язаний з таким рядом гуманістичних положень:

- закріплення цінності самостійності, автономності, свободи “Я” особистості підлітка;
- підтримування найменших прагнень підлітка до позитивних змін в особистісній поведінці;
- використання різних психологічних засобів (підтримка, довіра, ціннісне ставлення, уважне вислуховування, емпатійне розуміння та ін.) для утвердження позитивних можливостей особистості підлітка;
- актуалізація позитивної мотивації у ставленні підлітка до власної особистості та особистості іншої людини (повага і самоповага, гідність, честь, відповідальність за себе і за інших, свобода прийняття моральних рішень);
- моделювання виховних ситуацій вільної співтворчості вихователя і вихованця, знаходження конкретних ситуацій для реалізації альтруїстичної поведінки особистості підлітка, яка активізує прояви моральної саморефлексії, нормативно-ціннісного самоставлення та моральної саморегуляції поведінки;

В процесі реалізації особистісно зорієнтованого виховання домінуючими для педагога як вихователя стали позиції **розуміння, визнання і прийняття** іншого. Кожну з цих позицій характеризують конкретні психологічні умови, за яких вона впроваджувалася у міжособистісні взаємодії вихователя і вихованця.

Вивчення специфіки особистісного зростання у період підлітковості складалося з трьох етапів. Завдання першого етапу полягало у визначенні психологічних особливостей становлення особистості сучасних підлітків у контексті соціального та особистісного простору їх життєдіяльності; завдання другого – виявленні закономірностей та механізмів становлення моральної самосвідомості, зокрема рівнів розвитку її структурних складових (моральної саморефлексії, нормативно-ціннісного самоставлення, моральної саморегуляції, нормативного Я і провідних моральних якостей); третього - дослідженні особливостей взаємозв'язків (синергійності та співвідносності) між нормативним “Я” та реальним (ідеальним) “Я” підлітків.

Для дослідження взаємодій підлітків у соціальному та особистісному просторі були використані такі методики, як “Опитувальник особистісної орієнтації” (авт. А.Джоунс, Р.Крендалл), “Тест визначення домінуючих ціннісних орієнтацій підлітків” (авт. Х.Ніємі), опитувальники “Особистісний вибір” (авт. І.Д.Бех) та “Моє ставлення до життя” (авт. І.С.Булах).

Генезис моральної самосвідомості та її складові вивчалися за результатами методик “Хто Я – 20 суджень” (авт. М.Кун, Т.Макпартланд), “Моє розуміння особистісних якостей” (авт. І.С.Булах), “Тест-опитувальник самоствавлення” (авт. В.В.Столін, С.Р.Пантілеєв), “Самооцінка реального Я та нормативного Я” (авт. Т.Дембо-Рубінштейн), “Я і мої враження про проблемну ситуацію” (авт.В.С.Мухіна), “Прогноз поведінки у проблемній ситуації” (авт.Д.В.Ронзін), “Я – очима інших людей” (авт. Г.А.Цукерман), “Тест вивчення образу Я” (авт. М.Л.Раусте фон Вріхт), “Методика визначення відповідальності” (авт. М.А.Осташева) та ін. З метою перевірки надійності отриманих кількісних та якісних даних та для констатації типу взаємозв’язку (синергійності та співвідносності) “Я - утворень” у структурі моральної самосвідомості ми скористалися методом “Техніка Q-сортування” (авт. У.Стефенсон).

Взагалі для визначення показників особистісного зростання підлітка було апробовано 16 методик, валідність яких перевірялася в ході пілотажного дослідження і підкріплена кількісними та якісними результатами, що презентовані як в роботах відомих психологів-підліткознавців (М.Р.Битянової, М.Р.Гінзбурга, Н.І.Гуткіної, В.С.Мухіної, А.М.Прихожан, Д.В.Ронзіна, Т.О.Флоренської, Г.А.Цукерман), так і в нашому психологічному дослідженні.

В процесі узагальнення наших теоретичних та експериментальних доробок визначено показники особистісного зростання підлітків. Загальним критерієм особистісного становлення є вільний, відповідальний вчинок. По суті, це здійснення підлітком вільної дії, високий рівень розвитку якої пов’язаний у нього з процесом прийняття і реалізації морального рішення, середній рівень – з прийняттям і частковою реалізацією морального рішення, а низький – лише з прийняттям такого рішення.

Рівні особистісного зростання систематизовані та унормовані як згідно із зовнішніми проявами (моральні знання: поняття, судження, переконання; моральна регуляція поведінки: дії, вчинки), так і з акцентом на внутрішніх проявах (переживання моральних почуттів). Узагальненими ознаками, на основі яких було диференційовано три рівні (високий, середній, низький) особистісного зростання підлітків виступили: ціннісне ставлення до інших і до себе та прояви моральної саморефлексії, нормативно-ціннісного самоствавлення, моральної саморегуляції як специфічних конструктів моральної самосвідомості підлітка.

У п’ятому розділі – “Актуальні потенціали і показники особистісного зростання підлітка” - аналізуються актуальні потенціали та якісні і кількісні показники особистісного зростання підлітків у сучасних соціальних умовах, інтерпретуються конкретні результати генетико-моделюючого експерименту, які визначають ціннісні ставлення особистості підлітків у соціальному та особистісному просторі, узагальнюються та обґрунтовуються специфічні показники простору їх самоусвідомлення – генезису моральної самосвідомості.

Результати проведеного дослідження показали, що в особистості підліткового віку з'являється ціннісне ставлення до подій у соціальному доквіллі і вона прагне включитися у суспільні взаємодії. Однак співвідношення “Підліток в суспільстві” та “Підліток і суспільство” мають різні сутнісні параметри: у першому випадку особистість об'єднує, узагальнює, персоніфікує себе з образами вимог і приписів соціального простору, в другому – прагне самоствердитися, визначитися, стати незалежною і автономною від імперативів суспільства, створюючи свої уявлення, позиції, власну ідентичність. Умовно абстрагуючи зазначені параметри, можна сказати, що перший простір – це соціальний, другий – особистісний.

Особистісна спрямованість сучасних підлітків у соціальному просторі пов'язана з їх нормативно-ціннісним ставленням до проблем і подій реальності, сутності власного життя, вибору соціальних орієнтацій та позицій. Як виявилось, здатні спрогнозувати орієнтації самоствердження й самовизначення у житті 74% підлітків, серед яких 66% мають позитивну спрямованість (моральну, пізнавальну, праксичну, патріотичну, оптимістичну), 8% – гедоністичну і 26% не змогли визначитися. Пріоритет у самореалізації підлітків належить соціальним позиціям “бути авторитетним у близькому оточенні, серед друзів”, “виявляти добре ставлення до людей і бути відповідальним” та “бути спрямованими на допомогу близьким людям”.

У цілому мотиваційні тенденції підлітків (особистісні орієнтації, соціальні та рольові позиції, цінності, прагнення до вибору майбутньої професії, бажання включитися у трудову діяльність та ін.) у соціальному просторі відбивають особливості засвоєння і відтворення у власному житті того досвіду, який вони набувають завдяки інтерналізації суспільної свідомості. Остання є умовою розвитку індивідуальної свідомості. У підлітковому віці ця форма свідомості набуває морального змісту. Найвиразніше її характеристики простежуються в процесі вивчення особистісного простору підлітка.

Спрямованість в особистісному просторі сучасних підлітків визначається становленням їх індивідуальної моральної свідомості. Констатовано, що у підлітків джерелами такого становлення є природне прагнення до самоактуалізації. За результатами дослідження у більшості (81,7%) досліджуваних виявлено помірний рівень самоактуалізації. Ці підлітки найчастіше здійснюють вільні вибори у значущих для них ситуаціях, здатні брати на себе відповідальність, однак лише у важливих, як на їх погляд, ситуаціях. Такі дані свідчать, що сучасні підлітки звичайних середніх шкіл мають відповідні їх віку природні потенціали для особистісного зростання. Важливим в особистісному просторі є ієрархічний ряд ціннісних орієнтацій підлітків. На вищій щаблі ієрархії, згідно з виборами досліджуваних, “піднялися” такі орієнтації: інтимне спілкування (M=10,5), визнання з боку оточуючих (M=10,4), сімейно-побутові (M=10,0), моральні (M=9,8) та наявність мети і смислу життя (M=9,8).

У “просторі самоусвідомлення” на рівні когнітивної складової бралися до уваги особливості становлення моральної рефлексії та саморефлексії, емоційної – моральної самооцінки та нормативно-ціннісного самоставлення, поведінкової – моральної регуляції та саморегуляції підлітків.

На основі узагальнення експериментальних даних виявлено одну із закономірностей особистісного становлення у період підлітковості: чим вищі позитивні показники актуалізації складових моральної самосвідомості підлітка, тим вищі показники зростання його особистості.

Аналіз особливостей розвитку моральної рефлексії підлітків показав, що кількість відрефлексованих ними об’єктивно (наближених до наукового визначення) і суб’єктивно (віддалених від наукового визначення) правильних моральних понять становить 6667 (89,5%) відповідей, при загальній їх кількості 7449 (100%). Не відрефлексовано понять у 782 (10,5%) відповідях. Статистичні показники об’єктивної моральної рефлексії становили лише 879 (11,8%) відповідей, тоді як показники суб’єктивної моральної рефлексії були вищими, що характерно для 5788 (77,7%) відповідей досліджуваних. Останні класифіковано за такими вісьмома категоріями визначень: квазівизначення (1,7%), емпіричне зведення (34,5%), трансдукція (29,3%), виділення окремої функції (8,4%), вказівка на джерело (2,2%), компонент структури (0,8%), загальна категорія (0,5%), родова чи видова відмінність (0,3%). Крім того, у старшому підлітковому віці моральна рефлексія актуалізується за рахунок визначення через функцію, джерело, віднесення до загальної категорії та родової і видової відмінності, тоді як у молодшому превалюють квазівизначення, емпіричне зведення і трансдукція.

Шляхом підрахунку середньої кількості вербалізацій досліджуваних про самих себе (за категоріями: ““Взаємини з батьками, однолітками””, “Моральні цінності”, “Самооцінка, прийняття себе” та ін.) виявлено актуальний потенціал їх моральної саморефлексії, яка становить 17 моральних суджень. У процесі саморефлексії підлітками образу “Я” перший ранг (за суб’єктивною значущістю категорій самоопису) належить самооцінці особистісних якостей та прийняттю самого себе. Всього у цій категорії проаналізовано 3041 висловлювання і виділено 146 видів особистісних якостей, з-поміж яких відрефлексовано позитивних – 2159 (71%), негативних – 760 (25%) і суджень прийняття себе – 122 (4%).

За частотою повторення особистісних якостей і рис характеру визначено, що у переліку позитивних домінують такі моральні потенціали підлітків, як добрий, співчутливий, щирий, чемний, працьовитий, самостійний, відповідальний. Позитивним кроком у розвитку моральної саморефлексії є те, що чверть підлітків здатна бачити власні негативні якості, визнаючи їх приналежність власному “Я”. Серед негативних переважають такі, як лінивий, впертий, хитрий, ревнивий, невірноважений, уразливий, самовпевнений. Порівняння генезису моральної саморефлексії досліджуваних молодшого і старшого підліткового віку показало, що такий ступінь

її розвитку більшою мірою характерний для останніх.

Специфічною особливістю зростання підлітка виступає поява у структурі самосвідомості нової мотивації: потреби розібратися у власному внутрішньому світі на основі занурення у свої переживання і осмислення “світу” нових емоцій як самопочуттів власної особистості.

Якісний аналіз нормативно-ціннісного самоствавлення (емоційної складової) показав, що у підлітків високий рівень розвитку притаманний таким самопочуттям, як самоінтерес (73,1%), самоприйняття (65,2%) та аутосимпатія (63,4%).

Почуття самоінтересу до власного “Я” поширюється і зростає на високому і адекватному рівнях у підлітків молодшого, середнього і старшого віку. Вони постійно оцінюють особистісні досягнення, риси характеру, здібності, вчинки тощо. Самоприйняття супроводжують такі переживання, як впевненість у собі, особистісна гідність, самодостатність та самоповага. Остання має вищу статистичну значущість на адекватному рівні розвитку (69%). Такий рівень розвитку самоповаги в процесі особистісного зростання є стійким емоційним “зарядом” у досягненні успіхів і прийнятті невдач, реалізації своїх здібностей, умінні бачити власні позитивні і негативні переживання та їх вплив на поведінку. Але як самоприйняття, так і самоповага із зазначеним масштабом взаємозв’язків майже не простежуються у молодшому, з’являються у середньому і виразно помітні у старшомупідлітковому віці.

Іншим аспектом вивчення стало самоствавлення підлітків до реального “Я” та нормативного “Я”. На основі першого досліджувані презентували самооцінку (реалістичні форми розвитку якостей), другого – рівень домагань (ідеальні форми розвитку якостей, які належить мати згідно з антиципацією очікувань оточуючих). Самопрезентацію цих образів “Я” здійснено на основі шести шкал: “розум і здібності”, “характер”, “авторитет серед однолітків”, “вміння”, “зовнішність”, “впевненість у собі”.

За результатами самоствавлення до реального образу “Я” виявлено, що високий рівень самооцінки притаманний приблизно половині (у діапазоні варіації шкал від 45% до 57%) підлітків, за винятком показників за двома шкалами: “впевненість у собі” (33,8%) та “вміння” (40,5%). Основну увагу ці підлітки приділяли своїй зовнішності (57,1%) та характеру (50%). Підлітки з адекватним рівнем розвитку самооцінки (у діапазоні – від 40% до 52%) надавали значущості розуму і здібностям (52,4%), авторитету серед однолітків (52,4%) та вмінням (50%), порівняно менше їх турбувала зовнішність (38,1%). Для підлітків з низьким рівнем розвитку самооцінки актуальним було почуття впевненості у собі (23,3%) і десь десята частина досліджуваних занепокоєні власними рисами характеру та вміннями.

Аналіз самоствавлення підлітків до нормативного образу “Я” показав, що більшість (у діапазоні - від 73% до 83%) мають високий рівень домагань майже за всіма шкалами. Вони прагнуть досягти таких якостей у розвитку особистості, яких очікують від них значущі інші. Як

виняток знову постає шкала “впевненість у собі”, показники за якою найвищі (92,9%). Це вказує на існування механізму психологічної компенсації у тих підлітків, які мають низький рівень самооцінки. Для досліджуваних з адекватним рівнем розвитку домагань (діапазон – від 14% до 26%) характерне збалансоване нормативно-ціннісне самоставлення (за всіма шкалами). У них переважає конструктивне ставлення до вирішення особистісних проблем, усвідомлення рефлексивних очікувань оточуючих, осмислення того, які моральні цінності в їхньому “Я” приймають референтні дорослі. Впевненість у собі цих підлітків актуалізує здатність узгоджувати свою поведінку, аналізувати і контролювати свої вчинки і, у разі несхвальних дій, визнавати як свою причетність до них, так і вину за скоєне.

Особливості моральної саморегуляції (поведінкової складової) підлітків визначались на основі самоописів, аргументацій, проєкцій, доказів, пояснень, які використовувалися ними під час аналізу проблемних ситуацій, моральних колізій, перипетій.

Констатовано, що активна “Я-позиція” участі у проблемних ситуаціях і колізіях притаманна близько 60% підлітків. Їм властиве намагання будувати взаємини з однолітками (оточуючими) на позиціях рівності, у будь-яких життєвих обставинах вони прагнуть самостійно приймати довільні рішення, здійснювати особистісні вибори, контролювати власні дії та вчинки. Пасивне ставлення до вирішення моральних ситуацій було виявлено у 34% підлітків. Лінія їх поведінки найчастіше була конформною, дії і вчинки будувалися за аналогією “як всі”. Близькою до пасивної була нейтральна позиція, за якою у підлітків не було чіткого морального рішення (5%). Для них характерне неприйняття пропозицій ні однієї зі сторін, захист власного “Я” засобом раціоналізації, неспроможність до ініціативи та здійснення морального вибору.

Моральна мотивація, специфіка особистісного вибору та моральна регуляція поведінки підлітків аналізувалися на основі моделювання ними дій і вчинків персонажів, які були зображені на проєктивних малюнках. За показниками презентованих підлітками моральних позицій у проблемній ситуації вибудовується тенденція прийняття нормативних рішень (від 50% у молодшому до 80% у старшому віці) за 6-ма моральними колізіями (“Необачність”, “Звинувачення”, “Чекання” та ін.). Виняток становила лише одна ситуація (“Зустріч друзів”), у вирішенні якої представники чоловічої статі обрали позицію морального конфлікту (35,7%). Позитивне його вирішення, судячи з аргументацій досліджуваних, сприяє осмисленню ними позицій вірності, відданості, підтримки, взаємодопомоги у дружбі.

В генезисі моральної саморегуляції у молодших підлітків домінує “вихід” на ідеалізований образ власного “Я” і вони більшою мірою зорієнтовані на рефлексивні очікування референтних дорослих (батьків, вчителів), у той час, як у старших підлітків така тенденція поступово спадає і з’являється значно реалістичніший образ власного “Я”, який починає співвідноситися з вчинками персонажів (як реалістичніших образів) моральних колізій.

За положеннями нашої концепції у структурі моральної самосвідомості підлітка її епіцентром є нормативне “Я”. Специфічними засобами його об’єктивації стали вербалізації (аргументації власних вчинків, оцінки прийнятих рішень, мотивування власних позицій, моральні судження стосовно пережитих почуттів, інтерпретації здійснених моральних виборів). Якісний аналіз засвідчив, що у полі нормативного “Я” підлітка домінують вербалізації, в яких простежуються прагнення до самоактуалізації, переживання моральних почуттів дружби, поваги до іншого і до себе, потреба у досягненні справедливості, устремління бути автором, самостійним, відповідальним у побудові міжособистісних взаємодій. Більше того, значущості у цьому утворенні надається стійкому суб’єктивному змісту, який структурують особистісні якості (самоцінності) підлітка.

На основі тесту самооцінювання, що побудований за принципом семантичного диференціалу, було виявлено значущість для підлітка нормативного “Я” порівняно з реальним (ідеальним) “Я”, його генезис, враховуючи фактор віку (12,13,14,15 років), а також ряд особистісних якостей, що займають провідне положення у вказаних феноменах “Я”. Математичні розрахунки визначили значення поля нормативного (реального, ідеального) “Я”, що дозволило за сукупністю факторних оцінок побудувати графічні профілі (відповідно до кожної особистісної якості) полів “Я - утворень” особистості підлітка. Ці профілі показано на рис.2.

Як видно з рис.2, графічні профілі нормативного “Я” (майже за всіма віковими групами) вказують на пріоритетну його значущість для підлітків у процесі самоусвідомлення ними власних дій та вчинків, соціальних ролей та особистісних позицій, що реалізуються у міжособистісних взаємодіях. Виняток становлять досліджувані 12-ти років, у яких кількісні показники ідеального “Я” найвищі (за всіма факторами), що вказує на їх ціннісне ставлення до ідеалів.

Одночасно показники факторів нормативного “Я” та ідеального “Я” є кількісно вищими і зближуються між собою порівняно з показниками факторів реального “Я”. Виняток щодо цих профілей знову становлять фактори досліджуваних 12-ти років. У них показники поля нормативного “Я” корелюють з показниками реального “Я”. Це означає, що досліджувані цього віку найбільше з-поміж усіх інших прагнуть побудувати свою реальну поведінку так, як того очікують від них оточуючі. Проте для них найважливішим є не виконання моральних вимог як таких, а схвалення їх поведінки значущими іншими.

Графічні профілі об’єктивують трансформацію співвідношень нормативного “Я” з іншими “Я-утвореннями”. Об’єктивується наступне: для 12-річних підлітків характерним є зближення нормативних вимог з реальними досягненнями у поведінці, далі у 13-річних реальні досягнення вже не відповідають нормативним вимогам оточуючих, але ці вимоги узгоджуються з ідеальними зразками самих підлітків, потім у 14-річних нормативно-ціннісні очікування інших стають вищими як за ідеали самих підлітків, так і за їх реальні досягнення у поведінці, і, зрештою, у

15-річних нормативні, ідеальні та реальні уявлення про себе синхронізуються і зближуються між собою у самосвідомості. Це означає, що особистість підлітка вже значно реалістичніше починає ставитись до самої себе, осмислюючи себе з позиції того, які соціальні ролі їй належить виконувати та як поводитись в оточуючому середовищі.

У цілому співвідношення графічного профілю нормативного “Я” з такими ж профілями ідеального “Я” та реального “Я” (причому в координатних точках

Рис. 2. Графічні профілі середніх показників (факторів) співвідношення образу нормативного “Я”, реального “Я” та ідеального “Я” особистості підлітка

Умовні позначення: I – інтелектуальний; II – ініціативний; III – урівноважений – імпульсивний; IV – відповідальний; V – сумлінний; VI – спокійний – тривожний; VII – справедливий. А – нормативний образ “Я”; В – реальний образ “Я”; С – ідеальний образ “Я”; за віссю ординат – середні бали факторів; за віссю абсцис – вік.

різного віку) визначає особливості генезису структурних компонентів моральної самосвідомості особистості підлітка та вказує на важливу роль нормативно-ціннісного утворення в особистісному зростанні у період підлітковості.

В науковій інтерпретації вихідного положення, яке пов’язане з трансформацією морального мотиву в моральну якість, акцент здійснювався на особливостях прояву такої самоцінності, як відповідальність.

Найвищі якісні і кількісні потенціали дисциплінарної відповідальності простежуються у молодших підлітків на помірному рівні її розвитку (71,6%) порівняно з такими ж рівнями у 13-річних (64%), 14-річних (62,8%) та 15-річних (49,3%). З віком показники помірного і високого рівня дисциплінарної відповідальності знижуються, тоді як на низькому рівні вони підвищуються. Це вказує на те, що з віком підлітки стають менш дисциплінованими, їх дії і вчинки часто будуються всупереч суспільним вимогам. Такий факт обумовлений лібералізацією моральних норм, появою соціальної емансипації, автономних максимум та групових нормативів у підлітковій спільноті.

За особливостями генезису відповідальності за себе простежується, що у середньому підлітковому віці її якісні потенціали на помірному рівні розвитку починають підвищуватись. Причому в цьому віці кількісні показники за цим рівнем найвищі, що у 13-річних становить 81,1% досліджуваних, у 14-річних 80,1%, тоді як у 12-річних – 65,5% і 15-річних – 75,4%. Відмітимо, почуття відповідальності за себе у середньому віці перебуває в інтенсивному внутрішньому

переструктуруванні, коли особистістю апріорі апробуються на надійність імперативи відповідального і безвідповідального.

Як встановлено, помірний рівень розвитку відповідальності за інших найхарактерніший для підлітків старшого віку, що у 15-річних становить 93,1% досліджуваних, тоді як у 12-річних – 67,7%, у 13-річних – 62,5%, у 14-річних – 69,8%. Якщо помірний рівень розвитку цієї якості у віковому діапазоні від 12 до 14 років майже збалансований, то у 15-річних він стрибкоподібно зростає і відривається від інших. Цей факт вказує на процес переструктурування відповідальності за інших у підлітків цього віку, а також на набуття ними нової якісної орієнтації у самопізнанні цієї самоцінності. Особистість підлітка, втрачаючи егоцентричну позицію, починає набувати здатності до безумовного розуміння, прийняття та визнання значущого іншого, а через нього і самої себе.

У генезисі особистості підліткового віку істотне значення поряд із зовнішніми об'єктивованими психологічними засобами (особистісними позиціями, ролями, вербалізаціями) мають внутрішні приховані міжфункціональні зв'язки змістовних компонентів моральної самосвідомості.

Динаміка, характер та ускладнення зв'язків (висоти і міцності) визначають, з одного боку, нові зміни у процесі особистісного зростання підлітка, з іншого – демонструють тип взаємозалежностей (узгодженість та співвідносність) між компонентами особистісної системи.

Психологічний аналіз показав, що висота і міцність внутрішньофункціональних взаємозв'язків між реальним “Я”, нормативним “Я” та ідеальним “Я” за всіма віковими інтервалами, які досліджувалися, збільшується в арифметичній прогресії. Наприкінці підліткового віку взаємозв'язки у структурі моральної самосвідомості підлітків між зазначеними компонентами стабілізуються. Водночас це означає, що якості (самоцінності) підлітка стають стійкішими у структурі його особистості.

Отже, результатом наших теоретичних і практичних пошуків стало створення психологічної моделі особистісного зростання підлітків. У процесі реалізації в ході експериментального дослідження принципів та положень концепції визначено психологічні механізми та закономірності становлення особистості підліткового віку.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове практичне вирішення проблеми дослідження основ особистісного зростання підлітків, виявлено специфіку, джерела, закономірності, механізми та основні принципи вивчення цього процесу, обґрунтовано генезис моральної самосвідомості як вихідної засади особистісного зростання у підлітковому віці.

За результатами проведеного психологічного дослідження можна констатувати наступне:

1. Вирішення проблеми розвитку особистості у сучасній психології відображає три основні тенденції. З позицій першої тенденції генезис особистості зумовлюється переважно соціальною ситуацією розвитку, з позицій другої – акцентується увага на соціальній активності особистості та її свідомості, з позицій третьої – актуалізується суб'єктність людини, точніше особистість як суб'єкт власної психічної активності, що первісно наділений свободою і відповідальністю.

Взаємозв'язок понять “розвиток особистості” та “особистісне зростання” тісний, але смислові акценти в них різні. Розвиток особистості – це постійні змінення, переходи, перетворення родових, соціально-типологічних властивостей в індивідуальні, особистісно-смислові її якості, що виникають в ході онтогенезу. Базисним модусом існування особистості є розвиток, який сприяє набуттю нею все більшої якісної визначеності.

Особистісне зростання корелює з розвитком у напрямі самореалізації та самоактуалізації людини. Передумовою особистісного зростання є первісно існуюча, спадково детермінована внутрішня природа і “серцевина” особистості – самість, яка являє собою нерозвинену форму “Я”. Саме вона “диктує” пошук шляхів особистісного зростання, як активного процесу становлення, в якому людина бере на себе відповідальність за свій майбутній життєвий шлях.

Аналіз наукових праць щодо розвитку і зростання підростаючої особистості виявив, що більшістю вчених утверджується теза про тісне співвідношення особистісного і морального зростання дитини. Останнє поняття розуміється як процес набуття відповідального ставлення до свого життя. При цьому актуалізується положення, що особистісною передумовою морального зростання виступає процес становлення самосвідомості, зокрема її епіцентру – “Я”.

З позицій особистісно орієнтованого підходу до виховання особистісне зростання розуміється як процес поєднання в свідомості людини загальноприйнятої системи моральних цінностей з системою особистісних цінностей. Співвідношення смислового поля конструктивів “особистісне зростання” і “моральне зростання” дало підстави прийняти в якості психологічної основи особистісного зростання підлітка процес становлення його моральної самосвідомості.

2. Становлення моральної самосвідомості підлітка визначають значущі в особистісному становленні компоненти цього утворення: реальне “Я”, ідеальне “Я” та нормативне “Я”. Змістовну наповненість поняття нормативне “Я” становлять уявлення підлітків про те, якими їм належить бути в тому чи іншому оточенні, а також те, чого від них очікують значущі інші. Отже, у структурі моральної самосвідомості підлітка на передній план виступає й утверджується нова модальність “Я”, що заповнена нормативно-ціннісним людським досвідом.

3. Зростання особистості сучасного підлітка супроводжується цілим рядом типових та специфічних властивостей: появою нової мотивації – глобального інтересу до власної особистості, особистісної рефлексії як здатності до самоаналізу власних якостей, емоційно-ціннісного самоставлення як осмислення цілого світу нових власних емоцій та почуттів; виникненням

особистісної саморегуляції як здатності довільно приймати і реалізовувати рішення; рольовим самовизначенням індивіда як представника референтної групи через прийняття певної рольової і моральної позиції; прагненням відійти від об'єктивної моралі і створити суб'єктивну (автономну) мораль; інтересом до моральних якостей власної особистості; вимогливістю до однолітків і до себе у дотримуванні слова, обіцянок та виконанні обов'язків; усвідомленням власної наступності як здатності схоплювати реальне (взаємини, поведінку) та потенційне (ідеальне, належне).

4. Оптимальною методологічною парадигмою побудови концептуальної моделі особистісного зростання підлітків є генетико-моделюючий метод, який презентує особливий підхід до вивчення психологічних основ зростання особистості, зокрема її моральної самосвідомості. Він дозволяє актуалізувати розгляд особистісного утворення як динамічної системи, що зростає. Генетичним виотком динамічної системи виступає одиниця – клітинка як вихідне відношення. Отже, конструювання експериментальної моделі особистісного зростання підлітка пов'язане з дослідженням генезису, зокрема виотків, механізмів та закономірностей вихідної засади цього процесу.

5. Сутність поняття “особистісне зростання підлітка” ми розкриваємо як процес самоусвідомлення та ціннісного ставлення до власного “Я”, що актуалізує нові рівні відкриття у самому собі моральних якостей і моральних почуттів та піднімає особистість до осмисленого переживання власних дій як вільних, відповідальних вчинків.

Особистісне зростання підлітка визначають нові якісні зміни, переструктурування змісту, смислу і форм моральної самосвідомості. Якщо у змісті моральної самосвідомості домінуючим є нормативне “Я”, то її структура набуває специфічних характеристик: у когнітивній складовій превалює моральна саморефлексія, емоційній – нормативно-ціннісне самоставлення, поведінковій – моральна саморегуляція. Особлива роль в особистісному зростанні підлітка належить генезису різних форм його моральної самосвідомості. Такі її форми як почуття сорому, вини, совісті, честі, гідності та відповідальності, з одного боку, є глибинними, суб'єктивними утвореннями підлітка, з іншого боку – ці форми виступають засобами об'єктивації нормативного “Я” підлітка, через які відбиваються в його взаємодіях ціннісні ставлення до оточуючого світу і “світу” в самому собі.

6. В дослідженні обґрунтовано механізми та принципи психологічного дослідження особистісного зростання підлітка взагалі та моральної самосвідомості зокрема. Психологічними механізмами процесу становлення особистості підлітка виступають моральна саморефлексія і моральна саморегуляція. Ці механізми являють собою глибинні психологічні утворення, котрі можна уявити як закріплені у структурі особистості способи її перетворень.

Ефективними принципами дослідження особистісного зростання підлітка є: принцип об'єктивації нормативного “Я”, що відтворює процес винесення назовні внутрішніх механізмів становлення цього морального утворення; принцип трансформації морального мотиву в моральну

якість, який визначає психологічні закономірності перетворення моральних мотивів, що неодноразово проявляються у подібних життєвих ситуаціях, у моральні якості; принцип відносної синергійності та співвідносності “Я-утворень” (реального, ідеального та нормативного) у структурі самосвідомості, який презентує закономірні переходи співвідношення та узгодження цих змістовних компонентів моральної самосвідомості особистості підлітка.

7. Основним критерієм особистісного зростання є вільний, відповідальний вчинок. Рівні особистісного зростання систематизовано та унормовано як відповідно до зовнішніх проявів (моральні поняття і судження; моральна саморегуляція), так і внутрішніх (переживання моральних почуттів). Узагальненими ознаками диференціації рівнів (високого, середнього, низького) особистісного зростання підлітків є: ціннісне ставлення до інших і до себе та прояви моральної саморефлексії, нормативно-ціннісного самоствавлення, моральної саморегуляції як специфічних конструктів моральної самосвідомості підлітка.

8. Реалізація генетичної моделі особистісного зростання базується на таких положеннях особистісно зорієнтованого виховання, як безумовне ціннісне ставлення до іншого, розуміння, визнання і прийняття вихователем особистості вихованця (підлітка).

Ставлення сучасних підлітків до соціального довкілля, життя, планів на майбутнє, проблем сьогодення має такі тенденції: особистісна спрямованість підлітків у соціальному просторі пов'язана з їх здатністю спрогнозувати особистісні орієнтації самоствердження і самовизначення. Ці орієнтації в основному мають позитивну спрямованість – пізнавальну, моральну, праксичну, патріотичну, оптимістичну. При цьому четверта частина підлітків не змогла визначитись. Зазначені дані вказують, що статистично значуща частина підлітків не відокремлює себе від загального соціального простору, об'єднуючи, узгоджуючи і персоніфікуючи себе з образами соціальних вимог і приписів оточуючої дійсності.

В особистісному просторі моральна спрямованість сучасних підлітків визначається становленням їх індивідуальної моральної свідомості. Джерелом її становлення є природне прагнення до самоактуалізації, пов'язане з можливістю надати значущості окремим моральним звершенням власного теперішнього, вмінню у розмаїтті соціальних впливів віднайти і трансформувати до особистісного простору “домінанти” – цінності, а також інші мотиваційні установки: інтереси, захоплення, ролі, переконання та ін. Прийняття довільних рішень і здійснення особистісних (моральних) виборів виступає найсуттєвішим показником морального зростання підлітків. Сучасні підлітки володіють здатністю до особистісного вибору з тенденцією до збільшення позитивних показників ціннісного ставлення до самоаналізу, рефлексивних оцінок з боку оточуючих, самоприйняття власних позитивних і негативних якостей.

9. У психологічній моделі особистісного зростання підлітка її центральний конструкт – моральна самосвідомість виступає як простір самоусвідомлення.

Психологічним механізмом становлення моральної самосвідомості підлітка є моральна саморефлексія (когнітивна складова). Активного характеру розвитку вона набуває, починаючи з середнього і особливо старшого підліткового віку. Рефлексуючи власний досвід, особистість підлітка здійснює відкриття морально-духовних потенціалів свого “Я”: ціннісне ставлення до інших і самої себе, права і обов’язки, власні цінності та переконання, особливості своєї поведінки.

Нормативно-ціннісне самоствавлення (емоційна складова) має високі показники розвитку, що притаманні таким самопочуттям, як самоінтерес, самоприйняття та аутосимпатія. Ці позитивні почуття самоствавлення підлітка супроводжують осмислені переживання: впевненість у собі, особистісна гідність, самоповага і самодостатність. Наявність таких почуттів сприяє у процесі особистісного зростання підлітка реалізації власних здібностей, умінню бачити свої позитивні та негативні звершення та усвідомлювати їх вплив на взаємодії з іншими людьми, активізації прагнення досягати успіху чи гідно приймати невдачі. Однак позитивні самопочуття з окресленим масштабом взаємозв’язків (відповідно до вивчення їх генезису) майже не простежуються у молодшому, з’являються у середньому і виразно помітні у старшому підлітковому віці.

Особливості прояву моральної саморегуляції (поведінкова складова) пов’язані з активною “Я-позицією” майже половини підлітків, їх участю у подіях (проблемних ситуаціях і колізіях). Моральна саморегуляція виступає психологічним механізмом побудови міжособистісних взаємин цих підлітків з оточуючими на позиціях рівності. У складних життєвих обставинах вони прагнуть самостійно приймати довільні рішення, здійснювати особистісний вибір, контролювати власні дії і вчинки. Найчастіше вчинки підлітків з активною “Я-позицією” пов’язані з почуттями сумління та відповідальності. У випадку порушення соціальних норм вони не ухиляються від розв’язання проблем і не вигороджують себе, визнають свою вину, але при цьому не втрачають самоповаги і почуття власної гідності. Пасивне ставлення до вирішення моральних колізій характерне для третьої частини підлітків, а одна десята частина не здатна презентувати особистісну позицію щодо неузгоджених взаємин у власному життєвому просторі.

10. В особистісному зростанні підлітка, зокрема в генезисі структурних компонентів його моральної самосвідомості провідна роль належить нормативному “Я”. Особистісні профілі (реконструйовані на основі самоцінностей) підлітка об’єктивують трансформацію співвідношення нормативного “Я” з реальним “Я” та ідеальним “Я”: для молодших підлітків характерним є зближення нормативних вимог з реальними досягненнями у їх поведінці; у середньому віці реальні досягнення вже не відповідають моральним вимогам оточуючих, але останні узгоджуються з ідеальними зразками самих підлітків; у старших підлітків нормативні, ідеальні та реальні уявлення про себе синхронізуються і зближуються між собою у структурі самосвідомості. Це є показником того, що особистість підлітка реалістичніше ставиться до самої себе,

осмислюючи власні особистісні позиції, соціальні ролі, які їй належить виконувати у соціальному довкіллі.

11. Найсуттєвішим моральним мотивом вчинків виступає інтегративна якість – відповідальність. Специфіка становлення цього особистісного утворення полягає у тому, що в підлітків молодшого віку якісно змістовнішою виявляється дисциплінарна відповідальність, середнього віку – відповідальність за себе, старшого – відповідальність за інших.

Найвищі якісні і кількісні показники дисциплінарної відповідальності простежуються у молодших підлітків на помірному рівні її розвитку порівняно з підлітками середнього та старшого віку. В значущих для себе ситуаціях, особливо у підлітковій спільноті, ці підлітки виявляють сумління та почуття обов'язку. Виконання суспільних справ, які оцінюються ними як малозначущі, здійснюється лише завдяки зовнішньому контролю. Особистісні інтереси спрямовані на взаєностосунки з однолітками. Позиція співтворчості, співробітництва демонструється у тих справах чи подіях, що мають особистісний сенс. У міжособистісних взаєминах молодших підлітків може проявлятися як самостійність, обов'язковість, чесність, так і протилежні їм особистісні риси.

Якісні потенціали відповідальності за себе у підлітків середнього віку зростають на помірному рівні розвитку на відміну від підлітків молодшого і старшого віку. В особливо значущих для себе ситуаціях ці підлітки підвищують вимоги до себе, прагнуть дотримуватися слова, а висунуті пропозиції чи звернені до них прохання однолітків прагнуть доводити до кінця. Постійно дбають про свою честь з-поміж рівних собі. Позитивне ставлення до значущих інших базується у них на довірі, рівності позицій, співпереживанні. У ситуаціях, які, за їх уявленнями, не є значущими, демонструють амбівалентні почуття, здійснюють алогічні висновки, приймають суперечливі рішення.

Відповідальність за інших на помірному рівні розвитку найхарактерніша для підлітків старшого віку порівняно з підлітками молодшого та середнього підліткового віку. Змістовна наповненість відповідальності за інших у цих підлітків пов'язана з неоднозначними якісними проявами у поведінці. Ціннісне ставлення до інших (турботливість, взаємодопомога, небайдужість та ін.) вони виявляють лише у колі значущих інших (дорослих і однолітків). Моральний статус, особистісна гідність, взаємопідтримка – це ті особливості моральних взаємодій, які простежуються у взаєминах з референтними дорослими. Проте у ставленні до однолітків визначено як прояви співпереживання, чесності, альтруїзму, так і відсутність цих якостей.

Відповідальність як найсуттєвіше інтегративне утворення моральної самосвідомості підлітка перебуває в інтенсивному внутрішньому переструктуруванні, оскільки особистість цього віку апріорі апробує і перевіряє на надійність у власному життєвому просторі імперативи відповідального.

Однак, ми усвідомлюємо, що проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми особистісного зростання підлітків. Перспективою нашої подальшої роботи стане вивчення впливу засобів масової інформації на процес особистісного зростання сучасних підлітків, становлення їх ідеалів, особливостей лібералізації ціннісної сфери у сімейних умовах виховання підлітків та знаходження форм психологічного консультування для процесу їх морального зростання.

Зміст дисертації відображений у таких основних публікаціях:

Монографія, навчальні та навчально-методичні посібники

1. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 340с.
2. Булах І.С. Вольова активність особистості // Загальна психологія: Навчальний посібник. – К.: "А.П.Н.", 1998. – С.285-312. - 27 авт.с.
3. Булах І.С. Психологія особистості підлітка // Вікова та педагогічна психологія: Навчальний посібник / Авт. О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – С.175-232. - 57 авт.с.
4. Булах І.С., Хомич Г.О., Виногородський А.М., Сабанадзе І.О. Соціально-психологічні аспекти процесу адаптації учнів. Навчально-методичний посібник. – К.: УДПУ імені М.П. Драгоманова, 1997. – 180с. – 120 авт.с.
5. Булах І.С., Долинська Л.В. Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів. Навчально-методичний посібник К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – 114с. - 64 авт.с.
6. Булах І.С., Алексєєва Ю.А. Розвиток моральної самосвідомості особистості підлітка: Навчально-методичний посібник. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. - 72с.- 36 авт.с.
7. Булах І.С. Вольова активність особистості // Курс лекцій із загальної психології. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1997. – С.277 – 300. – 23 авт.с.

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Булах І.С. Соціальні ситуації особистісного зростання сучасного підлітка // Психологія на перетині тисячоліть: Зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань. – К.: Гнозис, 1998. – Т.1. – С. 182-187.
2. Булах І.С. Специфіка соціальної адаптації та самоздійснення особистості в підлітковому та юнацькому віці // Наукові записки: Зб. наук. статей НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ, 1998. – Випуск 4. - С. 5-11.
3. Булах І.С. Розвиток нових мотиваційних ставлень у сучасних підлітків // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1999. – Випуск 1 (4). – С. 16-20.
4. Булах І.С. Особистісний підхід до вивчення самопізнання підлітків // Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження. – К.: Інститут психології ім.Г.С. Костюка: Вид-во "Любіть Україну", 1999. – С. 16-17.
5. Булах І.С. Нівелювання превентивних бар'єрів у процесі особистісної психодіагностики підлітків // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1999. – Випуск 3 (6). – С. 153-160.
6. Булах І.С. Погляди Л.С. Виготського на розвиток самосвідомості підлітка як освітній простір практичного психолога // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2000. – Випуск 1 (8). – С. 217-223.
7. Булах І.С. Змістовний контекст поняття "особистісне зростання" в ракурсі феноменологічного та гуманістичного напрямків у психології // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2000. – Випуск 2 (9). – С. 176-185.
8. Булах І.С. Нормативне "Я" як структурне утворення моральної самосвідомості особистості підлітка // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного університету імені Г.С.Сковороди: наук.-теоретич. зб. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2000. - №1. – С. 117-126.
9. Булах І.С. Актуалізація досвіду з аспекту морального становлення особистості підлітка // Психологія. Зб. наук. праць. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2000. – Випуск 3 (10). – С. 194 - 206.
10. Булах І.С. Постановка проблеми: психологічні моделі морального зростання підлітків (зарубіжні класичні та сучасні парадигми) // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2000. – Випуск 11. – С. 149-161.
11. Булах І.С. До проблеми провідного психологічного новоутворення особистості підліткового віку // Вісник Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХДПУ, 2001. – Випуск 6. – С. 22-36.

12. Булах І.С. Пріоритетні позиції у визначенні провідних компонентів та критеріїв розвитку особистості підлітка // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. – Випуск 12.- С. 102-112.
13. Булах І.С. Психологізація соціальної норми та її природа // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. – Випуск 14. – С. 3-16.
14. Булах І.С. Психологічні засоби об'єктивації нормативного “Я” особистості у підлітковому віці // Вісник Харківського державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – Харків: ХДПУ, 2002. – Випуск 9. – С. 44-54.
15. Булах І.С. Концептуальна модель становлення моральної самосвідомості особистості у підлітковому віці // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Випуск 16. – С. 82-91.
16. Булах І.С. Специфіка особистісного зростання підлітка: ракурс сучасного психологічного дослідження // Журнал практикуючого психолога. – 2002. – Випуск 8. – С. 72 – 85.
17. Булах І.С. Генезис різних аспектів “Я” у структурі самосвідомості підлітка // Зб. наук. праць: Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського ун-ту, 2002. – Випуск 7. – ч.1. – С. 79-89.
18. Булах І.С. Методологічна парадигма дослідження особистісного зростання сучасного підлітка // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – Випуск 18. – С. 69 – 76.
19. Булах І.С. Психологічні механізми генезису моральної самосвідомості особистості підліткового віку // Психологія. – Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – Випуск 19. – С. 158-163.
20. Булах І.С. Соціальний простір особистісного зростання сучасних підлітків // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського. – Зб. наук. праць. – Одеса: ПДПУ імені К.Д.Ушинського, 2003. – Випуск 1- 2. – С. 171 – 181.
21. Булах І.С., Кулагіна Л.М. Особливості соціального вибору ціннісних орієнтацій у підлітків // Ціннісні орієнтації в громадянському становленні особистості. Науково-методичний зб статей. – Київ, Дрогобич, 1998. - С.46-51. – 4 авт.с.
22. Булах І.С., Бушанська Л.П. Базові та ситуативні детермінанти фрустрації підлітків // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1998. – Випуск 1. – С.84-91. – 5 авт.с.
23. Булах І.С., Долинська Л.В. Духовність і креативність як потенціали професійної культури майбутніх вчителів // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1998. – Випуск 2. – С.87-92.- 3 авт.с.

24. Булах І.С., Виногородський А.М. Вивчення особистісних позицій підлітків у контексті розвитку саморефлексії в отрочстві // Психологія. Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 1999. – Випуск 2(5). – С. 103-111. - 5 авт.с.
25. Булах І.С., Кулагіна Л.М. Соціально-психологічні аспекти самореалізації творчих здібностей обдарованих підлітків // Обдарована особистість – пошук, розвиток, допомога: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної наук. – прак. конф. – К.: Гнозис, 1998. - С. 312-316. – 3 авт.с.
26. Булах І.С., Снопкевич Н.А. Організація творчого мислення як засіб гуманізації навчання і виховання підлітків // Зб. наук. статей Всеукраїнської науково-теоретич. конф. “Педагогічні ідеї А.С.Макаренка й сучасність: проблеми та перспективи”. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – С. 22-26. – 4авт.с.
27. Булах І.С. Проблема розвитку самосознання личности подростка в свете идей Л.С. Выготского // Актуальные проблемы деятельности практических психологов (в свете идей Л.С. Выготского): Материалы междунар. науч. практ. конф. : В 2 ч.– Минск: БГПУ имени М. Танка, 1999. – Ч. 1. – С. 35-39.
28. Булах І.С. Виконання підлітками моральних імперативів у стресовій ситуації та її корекція у перехідному віці // Наука і освіта. Матеріали Міжнародного конгресу " Стреси в повсякденному житті дітей". – Одеса, 2000. – С.128-130.
29. Булах І.С. Г.С. Костюк про значущість виховання духовної самостійності підростаючої особистості // Творча спадщина Г.С.Костюка та сучасна психологія. До 100-річчя від дня народження акад. Г.С.Костюка. Матеріали III з'їзду Товариства психологів України. – К., 2000. – С. 30-31.
30. Булах І.С. Орієнтації до самоосвіти практичних психологів з проблеми "особистісного зростання" людини // Персонал. Актуальные проблемы профессиональной подготовки практических психологов. Сб. науч. трудов. - К., 2000. - № 5(59). – Приложение № 10(15) – С. 46-51.
31. Булах И. С. Об идеях Л.С.Выготского как первопричинах возникновения личностного подхода в психологии // Л.С.Выготский и современная культурно-историческая психология / Материалы международной науч. конф. – Гомель: ГГУ, 2001. С. 224 - 226.
32. Булах І.С. Витоки моральної регуляції взаємодій зростаючої особистості підлітка // Наукові праці МАУП. – К.: МАУП. 2002. – Випуск 4. – С. 52-58.
33. Булах І.С. Витоки морального становлення зростаючої особистості підлітка // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології: Матер. Міжнар. наук. конф., присвяченої 35-річчю наукової та педагогічної діяльності академіка С.Д.Максименка. – Т. 3. – К.: Міленіум, 2002. - С. 17 – 20.

34. Булах І.С. Соціальний та особистісний простір сучасного підлітка // Психологія у XXI столітті: перспективи розвитку: Матеріали VI Костюківських читань. – Т.1. – К.: Міленіум, 2003. – С.162 – 167.

Практикуми, методичні рекомендації

1. Психологія особистості та міжособистісних стосунків. Діагностичний практикум / Укл. О.В.Скрипченко, М.В.Левченко, І.С.Булах, Л.В.Долинська, Т.М.Лисянська. – К.: УДПУ імені М.П.Драгоманова, 1994. – 71с. – 21 авт.с.

2. Практикум з вікової і педагогічної психології / Укл. О.В.Скрипченко, М.В.Левченко, І.С.Булах, Л.В.Долинська та ін. – К.: УДПУ імені М.П.Драгоманова, 1995. – 71с. – 15 авт.с.

3. Булах І.С. Методичні рекомендації. Психологічні аспекти аналізу уроків студентів, які проходять педагогічну практику в школі. – К.: КДП імені М.П.Драгоманова, 1992. – 12с.

4. Методичні рекомендації. На допомогу куратору академічної групи /Укл. Н.В.Ткаченко, І.С.Булах та ін.. – К.: КДП імені М.П.Драгоманова, 1993. –41с. – 30 авт.с.

Анотації

Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків. –Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна і вікова психологія. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2004.

У дисертації досліджуються теоретико-методологічні та психологічні основи особистісного зростання у підлітковому віці. У ракурсі гуманістичних та феноменологічних стратегій особистісно орієнтованого підходу в психології утверджується положення про те, що вихідною засадою особистісного зростання підлітків виступає становлення їх провідного новоутворення – моральної самосвідомості.

Згідно з теоретичними установками генетико-моделюючого методу вибудовується авторська концепція особистісного зростання підлітків. За висунутими положеннями обґрунтовуються генезис моральної самосвідомості, її специфіка, зміст, смисл, структура та форми існування у підлітковому віці; здійснюється інтерпретація джерел, закономірностей, сутності психологічних механізмів та основних принципів дослідження процесу зростання особистості у підлітковий період онтогенезу.

Створена цілісна модель процесу особистісного зростання у період підлітковості дозволила об'єктивувати психологічні засоби процесу становлення нормативно-ціннісної сфери сучасних

підлітків, виявити показники соціального та особистісного простору їх зростання. За результатами дослідження конкретизовано феноменологічну картину простору самоусвідомлення – генезис моральної самосвідомості підлітків. Розроблено та впроваджено у практику роботи вищої та загальноосвітньої школи систему особистісної психодіагностики, тренінги психокорекції, різні форми консультативної роботи з підлітками та апробована програма особистісно зорієнтованого виховання у підлітковому віці.

Ключові слова: особистісне зростання підлітка, самореалізація, самоактуалізація, генезис, моральна самосвідомість, нормативне “Я”, простір самоусвідомлення, інтерналізація, об’єктивація, безумовне ціннісне ставлення, моральні цінності, відповідальність, вчинок, особистісно зорієнтоване виховання.

Булах И.С. Психологические основы личностного роста подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2004.

В диссертации исследуются теоретико-методологические и психологические основы личностного роста подростков. В свете гуманистических и феноменологических концепций личностно ориентированного подхода в психологии постулируется положение о генезисе морального самосознания как исходного основания личностного роста в подростковом возрасте.

Обобщение научного опыта различных психологических школ, а также результатов наших теоретических и эмпирических исследований привело к осмыслению понятия “личностный рост подростка”. Его понимание связано с процессом самоосознания подростка и ценностного отношения к своему “Я”, что актуализирует новые уровни открытия в самом себе моральных качеств и моральных чувств, поднимая его личность к осмысленному переживанию собственных действий как свободных и ответственных поступков.

В соответствии с теоретическими установками генетико-моделирующего метода выстраивается психологическая модель личностного роста в подростковый период онтогенеза. Обосновывается, что личностное становление подростка осуществляется в целостности трех пространств: социального, личностного и “пространства самоосознания”. В первом – подросток включается в моральные отношения и деятельность, одновременно осваивая общественное моральное сознание и открывая для себя новые знания о мире, других людях и самом себе. Общественное моральное сознание является и результатом включения в межличностные взаимодействия, и предпосылкой социализации, так как быть субъектом моральных взаимодействий можно при условии овладения определенным уровнем его развития. Во втором - подросток строит моральные отношения и поведение в близком окружении, овладевая

индивидуальным моральным сознанием, что дает возможность ценностного познания других и себя среди них. Индивидуальное моральное сознание также и результат, и предпосылка личностного роста подростка. В третьем – высвечивается феноменальное поле морального самосознания. Психологическими механизмами становления последнего являются моральная саморефлексия, которая балансирует внутреннюю работу когнитивного (моральных знаний) и эмоционального (моральных самооценок и чувств) компонентов, а также моральная саморегуляция, функции которой связаны с координацией, управлением, контролем действий на уровне поведенческого компонента. Именно моральное самосознание – источник личностного роста подростка, поскольку продвигает его в постижении “мира в себе”.

Результатами исследования подтверждено, что основными формами генезиса морального самосознания подростка является объективация моральных чувств (эмоционально-ценностных переживаний): стыда и вины, чести и достоинства, совести и ответственности. Смысловой уровень этих моральных образований – ценностное самоотношение, выступающее в единстве с ценностным отношением к другому. Эпицентром личностного роста подростка становится “оформление” в структуре его самосознания устойчивого конструкта – нормативного “Я”, в поле которого размещаются положительные моральные качества (ответственность, доброта, сочувствие и др.). Важнейшей ценностью выступает ответственность, представляющая собой интегративное образование, структурирующееся в моральных взаимодействиях подростка из совокупности его моральных качеств.

В целом установлено, что в процессе генезиса личности подростка происходят новые качественные изменения, переструктурирования содержания, смысла, форм и механизмов его морального самосознания.

В работе теоретически обосновываются и экспериментально внедряются принципы исследования личностного роста подростка. Принцип объективации нормативного “Я” воссоздает процесс вынесения во внешнее внутренних механизмов становления этого морального образования. Психологическими способами его объективации являются социальные роли, вербализации, моральные поступки. Принцип трансформации морального мотива в моральное качество выявляет закономерности преобразования мотивов, которые неоднократно проявляются в подобных ситуациях, в моральные качества. Принцип относительной синергийности (упорядоченных действий компонентов) и соотнесенности (соподчиненной зависимости одного компонента от другого) реального “Я”, идеального “Я”, нормативного “Я” презентрует закономерные переходы соотношений и согласований этих компонентов в структуре морального самосознания подростка.

Процесс реализации в практической деятельности генетической модели личностного роста подростка основывался на положениях личностно ориентированного воспитания, основным

содержанием которых является безусловное ценностное отношение к другому, понимание, признание и принятие воспитателем личности воспитаника (подростка).

Созданная целостная модель личностного роста подростка позволила объективировать психологические способы процесса становления нормативно-ценностной сферы современных подростков, выявить актуальные личностные потенциалы и показатели их морального роста в социальном и личностном пространстве. На основании результатов исследования конкретизировано феноменологическую картину пространства самоосознания – генезис морального самосознания подростков. Разработаны и внедрены в практику работы высшей и общеобразовательной школы система личностной психодиагностики, тренинги психокоррекционной работы, различные формы индивидуального и группового консультирования подростков, апробирована программа личностно ориентированного воспитания в подростковом возрасте.

Ключевые слова: личностный рост подростка, самореализация, самоактуализация, генезис, моральное самосознание, нормативное “Я”, пространство самоосознания, интернализация, объективация, безусловное ценностное отношение, моральные ценности, ответственность, поступок, личностно ориентированное воспитание.

Irina S. Bulah. Psychological foundations of personality growth of teenagers. The manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of Psychological Science, speciality 19.00.07 Pedagogical and Age Psychology. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2004.

The dissertation examines theory, methodology and psychological foundations of the personality growth of teenagers. In the framework of humanistic and phenomenological strategies of personality approach in psychology it is stated that the prerequisite for the teenagers' personality growth is establishing of their guiding new formation and the moral self-awareness.

The author's conception of teenagers' personality growth is built according to the theoretical postulates of the genetic modeling method. Based on the proposed theses, the genesis of the moral self-awareness, specifics, contents, meaning, structure, and forms of existence of teenagers are discussed. The study provides interpretation of the sources, natural laws and essence of psychological mechanisms, as well as the basic principles of the investigation of the process of personality growth in the teenage period of ontogenesis.

The author created an integral model of the process of personality growth during the teenage period, which made it possible to objectively define psychological means of the process of establishing of the normative-value sphere of the contemporary teenagers and reveal indices of the social and personal space of their growth. According to the results of investigation, the phenomenological picture of space of the self-awareness and genesis of moral self-awareness of teenagers are specified. The system of personal

psycho diagnostics, psycho correction trainings, different forms of consultation work with teenagers, and the approved program of personality education of teenagers were elaborated and introduced into general and higher education schools.

Key words: Personality growth of a teenager, self-application, self-actualization, genesis, moral self-awareness, normative “self”, space of self-realization, internalization, objectification, unconditional value attitude, moral values, responsibility, deed, personality education.